

کیمیا

نہم تولگی

Ketabton.com

د پوهنې وزارت
د تعلیمي نصاب د پراختیا، د بیرونکو د
روزنې او د ساینس د مرکز معینیت
د تعلیمي نصاب د پراختیا او درسي
کتابونو د تالیف لوی ریاست

کیمیا

Chemistry

نهم

ټولګی

د چاپ کال: ۱۳۹۰ هـ. ش

الف

لیکوالان:

پوهنمل دیپلوم انجینیر شوکت علی «شفقا» د تعلیمي نصاب د پراختیا د پروژې او درسي کتابونو د ټیم غړی. پوهنمل دیپلوم انجینیر عبدالرحمن «عزیز» د پراختیا د پروژې او درسي کتابونو د ټیم غړی. پوهنمل دیپلوم انجینیر عبدالرحمن «عزیز» د کابل پوهنتون استاد. پوهنمل دیپلوم انجینیر عبدالرحمن «عزیز» د کابل پوهنتون استاد. پوهنمل دیپلوم انجینیر عبدالرحمن «عزیز» د کابل پوهنتون استاد.

علمي اديتوران:

دوکتور محمد حسن «سليمي» د پوهني وزارت د علمي شورا غړی
پوهنمل دیپلوم انجینیر عبدالرحمن «عزیز» د کابل پوهنتون استاد
پوهنمل دیپلوم انجینیر عبدالرحمن «عزیز» د کابل پوهنتون استاد

د ژبني اديتور:

پوهنمل دیپلوم انجینیر عبدالرحمن «عزیز» د کابل پوهنتون استاد

دیني، سیاسي او فرهنگي کمیټه:

- مولوي عبدالصبور عربي
- دوکتور محمد يوسف نیازی
- حبیب الله راحل د پوهني وزارت سلاکار د تعلیمي نصاب د پراختیا په ریاست کې.

د څارني کمیټه:

- دوکتور اسدالله محقق د تعلیمي نصاب د پراختیا، د بنوونکو د روزني او د ساینس مرکز معین.
- دوکتور شېرعلي طرفي د تعلیمي نصاب د پراختیا د پروژې مسؤول.
- د سر مؤلف مرستیال عبدالظاهر گلستاني د تعلیمي نصاب د پراختیا او درسي کتابونو د تالیف لوی رئیس.

طرح او ویزاین:

حمید «ګرمي»

ملي سرود

دا وطن افغانستان دی دا عزت د هر افغان دی
کور د سولې کور د توري هر بچی یې قهرمان دی
دا وطن د ټولو کور دی د بلوڅو د ازبکو
د پښتون او هزاره وو د نرگمنو د تاجکو
ورسره عرب، گوجر دي پامیریان، نورستانیان
براهوي دي، قزلباش دي هم ایماق، هم پشه پان
دا هیواد به تل ځلېږي لکه لمر پر شنه اسمان
په سینه کې د اسیا به لکه زړه وي جاویدان
نوم د حق مو دی رهبر وایو الله اکبر وایو الله اکبر

بسم الله الرحمن الرحيم

د پوهني د وزير پيغام گرانو ښوونکو او زده کوونکو،

ښوونه او روزنه د هر هېواد د پراختيا او پرمختگ بنسټ جوړوي. تعليمي نصاب د ښوونې او روزنې مهم توکي دی چې د معاصر علمي پرمختگ او ټولني د اړتياو له مخې رامنځته کېږي. څرگنده چې علمي پرمختگ او ټولنيزې اړتياوې تل د بدلون په حال کې وي. له دې امله لازمه ده چې تعليمي نصاب هم علمي او رضنه انکشاف ومومي. البته نه بنيادي چې تعليمي نصاب د سياسي بدلونونو او د اشخاصو د نظريو او هيلو تابع شي.

دا کتاب چې نن ستاسو په لاس کې دی، پر همدې ارزښتونو چمتو او ترتيب شوی دی. علمي گټورې موضوعگانې پکې زياتې شوې دي. د زده کړې په بهير کې د زده کوونکو فعال ساتل د تدرسي پلان برخه گرځېدلې ده.

هيله من يم دا کتاب له لارښوونو او تعليمي پلان سره سم د فعالې زده کړې د ميتودونو د کارولو له لارې تدریس شي او د زده کوونکو ميندې او پلرونه هم د خپلو لویو او زامنو په باکفېته ښوونه او روزنه کې پر له پسې گامه مرسته وکړي چې د پوهنې د نظام هيلې تر سره شي او زده کوونکو او هېواد ته ښې بریاوې ور په برخه کړي.

پر دې ټکي پوره باور لرم چې زموږ گران ښوونکي د تعليمي نصاب په رضنه پلي کولو کې خپل مسؤوليت په رښتوني توگه سرته رسوي.

د پوهنې وزارت تل زيار کاږي چې د پوهنې تعليمي نصاب د اسلام د سپېڅلي دين له بنسټونو، د وطن دوستۍ د پاک حس په ساتلو او علمي معيارونو سره سم د ټولني د څرگندو اړتياو له مخې پراختيا ومومي. په دې ډگر کې د هېواد له ټولو علمي شخصيتونو، د ښوونې او روزنې له پوهانو او د زده کوونکو له ميندو او پلرونو څخه هيله لرم چې د خپلو نظريو او رضنه وړاندیزونو له لارې زموږ له مولفانو سره د درسي کتابونو په لا ښه تاليف کې مرسته وکړي.

له ټولو هغو پوهانو څخه چې د دې کتاب په چمتو کولو او ترتيب کې يې مرسته کړې، له ملي او نړيوالو درنو مؤسسو او نورو دوستو هېوادونو څخه چې د نوي تعليمي نصاب په چمتو کولو او تلويډ او د درسي کتابونو په چاپ او وېش کې يې مرسته کړې ده، مننه او درناوی کوم.

ومن الله التوفيق

فاوروق وردگ

د افغانستان د اسلامي جمهوريت د پوهنې وزير

پړلیک

مخ	سرلیک	گڼه
۱	سریزه	۱
۲	لومړۍ څپرکې: عضوي مرکبونه	۲
۹	په عضوي مرکبونو کې کیمیاوي اړیکې	۳
۱۱	د لومړي څپرکي لنډيز او پوښتنې	۴
۱۲	دوهم څپرکې: هایدروکاربنونه	۵
۱۹	الکانونه يا د ميثان د فامیل هایدور کاربنونه	۶
۲۲	میتان	۷
۲۳	سایکلو الکانونه	۸
۳۰	غیر مشبوع هایدرو کاربنونه	۹
۳۳	اروماتیک هایدور کاربنونه	۱۰
۳۵	د دویم څپرکي لنډيز	۱۱
۳۶	د دریم څپرکې: وظيفوي گروپونه په عضوي مرکبونو کې او صنفونه يې	۱۲
۴۲	الکولونه	۱۳
۴۳	ایتر	۱۴
۴۶	الدهایدونه	۱۵
۴۶	کیتونونه	۱۶
۵۱	عضوي تیزابونه	۱۷
۵۵	ایسترونه	۱۸
۵۷	صابون	۱۹
۶۰	کاربو هایدرونونه	۲۰
۶۱	خو قيمته قندونه	۲۱
۶۳	د دریم څپرکي لنډيز او پوښتنې	۲۲
۶۴	خلورم څپرکې: د عضوي مرکبونو تعاملونه	۲۳
۷۳	د عضوي مرکبونو د تعاملونو ډولونه	۲۴
۷۴	د خلورم څپرکي لنډيز او پوښتنې	۲۵

سریزه

د مادي د مهمو شکلونو څخه یو مرکبونه دي چې په دوه برخو(عضوي او غیر عضوي) ویشل شوي دي د غیر عضوي مرکبونو په اړه په اتم ټولگي کې په لنډه ډول معلومات وړاندي شوي دي په دې ټولگي کې د عضوي مرکبونو په اړه معلومات وړاندي شوي دي.

په لومړي څپرکي کې عضوي مرکبونه تعریف او د عضوي او غیر عضوي مرکبونو تر منځ توپیر؛ په عضوي مرکبونو کې د عنصرونو پیژندل او په عضوي مرکبونو کې د اړیکو پیژندل توضیح شوي دي.

د دې کتاب په دویم څپرکي کې د هایدروکاربنونو په اړه معلومات وړاندي شوي دي، الکانونه د ټولو مشخصاتو سره توضیح کوي او همدارنگه د میتان، طبیعی ګاز او سیکلو الکانونو په اړه معلومات وړاندي شوي دي. الکینونه، الکانینه او اروماتونه هم په دې فصل کې مطالعه شوي دي او د هغوی مشخصات توضیح شوي دي د دې کتاب په دویم څپرکي کې په عضوي مرکبونو کې وظیفوي ګروپونه او د هغوی صنفي بندي توضیح شوی ده د الکلونو، ایترو، الیهایډونو، کیتونونو، نیتروبنزو، شحمي نیتروبنزو، استرونو، وازدي او څورپو، صابون او کاربوهایډریتونو په اړه معلومات ورکول شوي دي.

په څلورم څپرکي کې د عضوي مرکبونو تعاملونه توضیح شوي دي او د هغوی د ډولونو په اړه هراړخیز معلومات ورکول شوي دي.

د هر څپرکي په متن کې ذکر شوي مطالب، د زده کوونکو زده کړې په غرض فعالیتونه وړاندې شوي دي تر څو زده کوونکي د هغو په سرته رسولو کې د ښې زده کړې څخه ګټه واخلي؛ همدارنگه د هر څپرکي په پای کې د مطالبو لنډيز، او نا حل شوي پوښتنې لیکل شوي دي چې د زده کوونکو سره د درسي موضوعگانو په پوهېلو کې کومک کوي. په دې کتاب کې د ډیرو ساده او د ټولو لپاره د پوهېدو وړ ټکو څخه د مطالبونو په لیکلو کې استفاده شوی ده چې د زده کوونکو په زده کړه کې د هغوی د پوهې سطحه لوړوي او د هغو د وړتیا سبب ګرځي.

لوهری څپرکی

عضوي مر کبونہ

ډیر هغه وسایل چې ناسی په خپل چاپیریال محیط کې گوری، له عضوي مر کبونو څخه جوړ شوي دي؛ لکه: پلاسټیکي فرشونه، عالی، بوتونه، د سون گاز، د ډبرو سکاره د خوړلو پلاسټیکي لوښي، تردی چې ډوډی جامی مو ټول عضوي مواد دي.

عضوي مر کبونہ په ورځني ژوند کې ډیر زیات ارزښت لري. پرته له دغو موادو څخه ژوند مشکل دی، نوځکه د دغو مر کبونو د خواصو او څرنگوالي پېژندل هم ضروري دي.

په دي څپرکی کې به تاسې پوه شئ چې عضوي مر کبونہ په ژوند کې څه اهمیت لري؟ د عضوي او غیر عضوي مر کبونو ترمنځ څه توپیر موجود دی؟ په عضوي مر کبونو کې څرنگه عناصر پېژندل کېږي؟ په عضوي مر کبونو کې کومې کیمیاوي اړیکې شتون لري؟

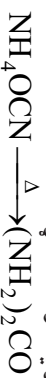

شکل ۱-۱) ایتیا وړ عضوي مرکبونه.

د عضوي مرکبونو تعریف

عضوي مرکبونه هغه مواد دي چې د کاربن، هایدروجن، اکسیجن او نورو عنصرونو لرونکي دي. د عضوي اصطلاح هغه وخت منځته راغله چې د کیمیا علم په لومړي پړاوونو تر سره کول او داسې عقیده موجوده وه چې عضوي مرکبونه یوازې د ژونديو اجسامو په بڼه کې جوړ او منځته راځي، په ۱۸۰۷م کال کې سویډني عالم برزیلیوس (Berzelius) خپله عقیده څرگنده کړه چې عضوي مرکبونه په ژونديو موجوداتو کې د ځانگړې جلايي قوې (Vital Force) په مرسته جوړېدای شي.

په ۱۸۲۸ کال کې جرمني عالم وهلر (Wöhler) په لومړي ځل تورا چې عضوي مرکب دی له غیر عضوي مادې څخه چې دامونیم سیانید په نامه یادېږي، تر لاسه کړ:

په لابراتوار کې د وهلر په واسطه د لومړي عضوي مرکب په منځته را تلو سره عضوي کیمیا په چټکۍ وده وکړه او په میلیونو عضوي مرکبونه ترکیب شول.

زیات شمیر عضوي مرکبونه په مختلفو څانگو، لکه: طب، کرهڼې، صنعت او نورو کې کارول کېږي؛ نو ځکه عضوي کیمیا د انسانانو په ورځیني ژوند کې د پام وړ ارزښت لري.

گونه

زده کوونکي دي په څو ډلو وویشل شي او هره ډله دي لس، لس عضوي مواد چې په خپل چاپیریال کې گوري، لست کوي او یادي د هغوی د استعمال ځایونه په گوته کوي.

د پوهانو؛ لکه: د برزیلیوس او وهلر نظریې د عضوي مرکبونو د پرمختگ په لاره کې څه رول ولوبلي دي؟

(۱-۱) جدول د عضوي او غير عضوي مرکبونو ترمنځ توپير

غير عضوي	عضوي
<p>۱- ډير غير عضوي مرکبونه په خپل ترکيب کې دکاربن او هايډروجن عنصرونه نه لري. ځينې غير عضوي مرکبونو چې ياد شوي عنصرونه هم لري، د عضوي مرکبونو خواص نه بېکاره کوي؛ لکه: اوبه (H_2O)، کاربن ډای آکسايډ (CO_2)، کاربونيټونه ($CaCO_3, Na_2CO_3, CaCO_3$)، او نور.</p>	<p>۱- په عضوي مرکبونو کې په لوړې درجه کې کاربن او په دويمه درجه کې هايډروجن شتون لري. همدارنگه په يو شمير عضوي مرکبونو کې آکسيجن او په ځينې نورو کې د نايټروجن، سلفور، فاسفورس، اوسپينه، مس، مگنيزيم او ځينې نور شتون لري. بايد وويل شي هغه عضوي مرکبونه چې دکاربن، هايډروجن، آکسيجن، او نايټروجن عنصرونه لري ډير زيات پيدا کېږي او هغه چې د هلوخونو، سلفور، فاسفورس او ځينې فلزي عنصرونو لرونکي دي، په طبيعت کې ډير لږ پيدا کېږي.</p>
<p>۲- د غير عضوي مرکبونو شمير لږ دی، د اټو سوزو زرو په شاوخوا کې دی.</p>	<p>۲- عضوي مرکبونه دکاربن- کاربن د اشتراکي اړيکو د درلودلو له امله په زيات شمير پيدا کېږي چې د عضوي مرکبونو د ماليکولونو لرونکو د اشتراکي رابطې په واسطه يو له بل سره نښتي دي. عضوي مرکبونه د ۲۰ ميليونو په شاوخوا کې شميرل شوي دي.</p>
<p>۳- په عمومي ډول غير عضوي مرکبونه د سوجېلو وړتيا نه لري. ډير لږ شمير غير عضوي مرکبونه سوخي، اما زياتره يې نه سوخي. د غير عضوي مرکبونو ډولې کېدو او ايشيدو ټکي لږ دي.</p>	<p>۳- په عمومي ډول عضوي مرکبونه د سوجېلو وړ دي او د زياتې تودوخې په اثر تجزيه کېږي. د ايشيدو او وېلي کېدو ټکي يې ټېټ دي.</p>
<p>۴- په معمولي توگه د غير عضوي مرکبونو تعاملونه گړندي دي او زياتره پرته له تودوخې او ککلت خڅخه سرته رسېږي.</p>	<p>۴- د عضوي مرکبونو تعاملونه وړو دي، ککلت ته ضرورت لري.</p>
<p>۵- د غير عضوي مرکبونو ماليکولي کتله کمه ده.</p>	<p>۵- په عمومي توگه د عضوي مرکبونو ماليکولي کتله زياته ده.</p>
<p>۶- غير عضوي مرکبونه ايزونکي قطبي اشتراکي اړيکه لري.</p>	<p>۶- عضوي مرکبونه په عمومي ډول اشتراکي رابطې لري.</p>
<p>۷- ډير غير عضوي مرکبونه برېښنا تېرونکي دي.</p>	<p>۷- عضوي مرکبونه برېښنا نه تېروي.</p>

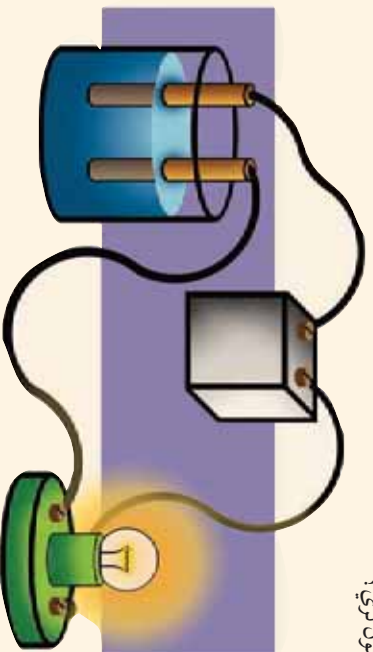
ګرڼه

د عضوي او غیر عضوي مرکبونو د برېښنا تېروني مقایسه

د غیر عضوي مرکب (خوړو مالګې) او د عضوي مرکب (بوري) د برېښنا تېرولو خواص د هغوی په اړینو محلولونو کې تجربه کړئ.

اړوند مواد او لوبښي: مقطرې اوبه، پوره، د خوړو مالګه، بیکر، د کاربن الکترونونه، مسي سیم، ګروپ او ۹ ولټه بټری.

ګولاره: په یو بیکر کې لږه د خوړو مالګه په اوبو کې حل کړئ او له (۱-۲) شکل سره سم د برېښنا جریان ور څخه تېس کړئ، وګورئ چې ګروپ روښانه کېږي که نه، علت یې پیدا کړئ. په بل بیکر کې یوه کاجوغه پوره واچوئ او په اوبو کې یې حل کړئ، بیا د برېښنا جریان ور څخه تېس کړئ، اوس و ولېست چې د مالګې او بوري په محلولونو کې د برېښنا په تېرولو څه توپیر شتون لري؟

(۱-۲) شکل د برېښنا تېرولو دستگاهه

د عضوي مرکبونو د تشکیلونکو عناصرونو پېژندنه

مخکې مورلوسټل چې ټول عضوي مرکبونه د کاربن او هایدروجن عناصرونه او همدا رنگه یو ششمیر عضوي مرکبونه، اکسیجن، نایټروجن او نور عناصرونه هم په خپل ترکیب کې لري.

مورږ په دې ټولګي کې یوازې د کاربن او هایدروجن پېژندنه په عضوي مرکبونو کې مطالعه کوو.

په عضوي مرکبونو کې د کاربن او هایدروجن پېژندنه

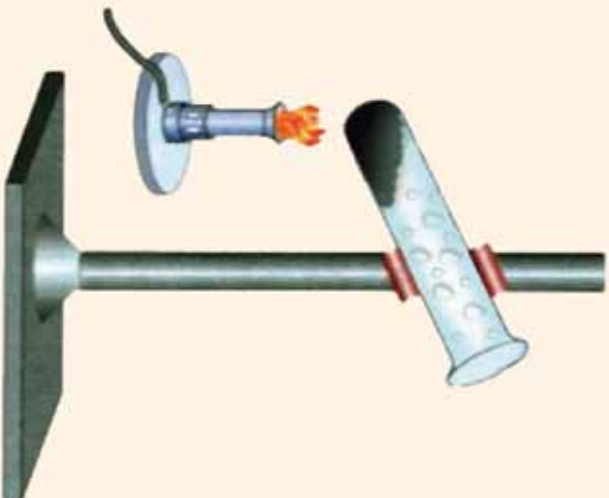
په عضوي مرکبونو کې د کاربن او هایدروجن پېژندنه د لاندې فعالیت په واسطه روښانه کېږي.

ګڼه

د کاربن او هایدروجن پیژندنه په عضوي مرکبونو کې:

د اړتیا وړ لوازمو او مواد: ازماينښتي نل، د بنسټن څرخ، استند له ګیرا سره، مقطري اوبه او بوره.

(۳-۱) شکل د کاربن او هایدروجن د پیژندنې دسنگه

ګونلاړه: یو ازماينښتي نل واخلئ، او په اوبو یې پریښئ چې ښه پاک شي، بیا لږه تودوخه ورکړئ چې د ازماينښتي نل د منځ اوبه براس او ښه وچ شي. بیا لږ مقدار بوره په ازماينښتي نل کې واچوئ له (۳-۱) شکل سره سم تودوخه ورکړئ؛ نو به ونښ چې د ازماينښتي نل په منځنۍ خوا کې د اوبو کوچني څاشکي منځته راځي او هم تور رنگه ماده د آزماينښتي نل په منځ کې لیدل کېږي. لاندې سوالونو ته ځوابونه ورکړئ.

۱- د اوبو څاشکي په اوبو کې د کوم عنصر شتوالي په بورې کې څرګندوي؟

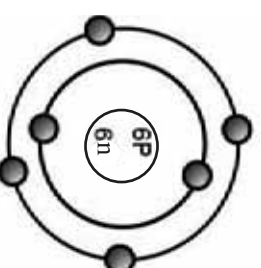
۲- توربخونه ماده چې په ازماينښتي نل کې ونښ د کوم عنصر شتون په بورې کې رانښي؟

په عضوي مرکبونو کې کیمیاوي اړیکې

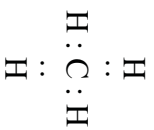
د عضوي مرکبونو د کیمیاوي اړیکو د څرنګوالي لپاره، لازمه ده چې په لومړي سر کې د کاربن د خواصو او الکتروني جوړښت په اړه معلومات لاسته راوړو.

څرنګه چې کاربن د عضوي مرکباتو په ترکیب کې د اساسي عنصر په توګه شتون لري؛ نو په دې دلیل عضوي کیمیا د کاربن د کیمیا په نوم هم یادېږي. د کاربن سمبول د C توری دی. د عنصرونو د دوراني جدول په څلورم ګروپ او دوهمه دوره کې ځای لري. د کتلې نمبر یې ۱۲ او اټومي نمبر یې ۶ دی، کاربن په خپل دانوم الکتروني قشرونو کې ۶ الکترونه لري، ۶ پروتونه او ۶ نیوترونه یې په هسته کې شتون لري.

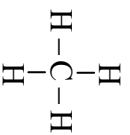
د کاربن اټومي مودل په (۱-۴) شکل کې وګورئ او د قشرونو شمیر یې معلوم کړئ.

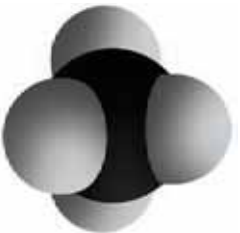
(۱-۴) شکل د کاربن اټومي مودل

د لیوس فورمول

ساختماني فورمول

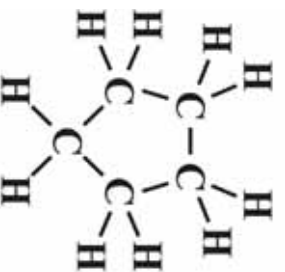
(۱-۵) شکل د میتان مول

څنگه چې په (۱-۴) شکل کې لیدل کېږي د کاربن الکتروني ترتیب درزنگه دی چې په اول قشر کې ۲ الکترونه او په وروستي قشر (ولاسي قشر) کې ۴ الکترونه لري. د کاربن اټوم د خپل ولاسي قشر الکترونونه د بل کاربن او یا نورو عنصرونو د اټومونو ترمنځ شریکوي چې په پایله کې خپل وروستي قشر په ۸ الکترونونو ډکوي او اکتیټ یې پوره کېږي.

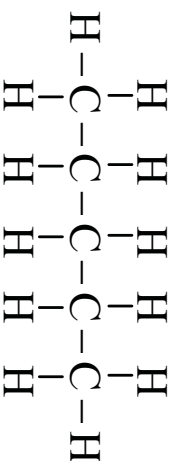
په دې بنسټ په عضوي مرکبونو کې کیمیاوي اړیکې اشتراکي دي. اشتراکي اړیکې په عمومي ډول د دوو غیر فلزو ترمنځ لیدل کېږي. اشتراکي اړیکې د دوو یا زیاتو الکترونونو د شریکولو په واسطه د اټومونو ترمنځ تشکیلېږي. د کاربن اټوم څلور اشتراکي اړیکې جوړوي چې د میتان په مالیکول په (۱-۵) شکل کې لیدل کېږي.

په دې فورمول کې هر الکترون د (•) او جوړه الکترونونه د خط (-) په واسطه ښودل کېږي. څرنگه چې هایدروجن یو ولاسي الکترون په لومړي قشر کې چې وروستي قشر یې هم دی، لري او د ولاسي الکترون په شریکولو سره مشبوع کېږي؛ یعنې خپل ولاسي قشر په دوو الکترونونو ډکوي. د کاربن اټومونه زیات عضوي مرکبونه په زنجیري او حلقوي شکل جوړولای شي؛ لکه:

سایکلو پنتان

پنتان

د کاربن د اتومونو ترمنځ د اشتراکي اړیکو ډولونه

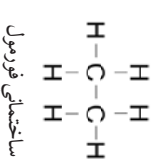
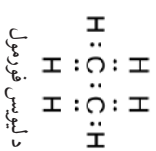
کاربن د نورو عنصرونو په پرتله، ځانگړی خاصیت لري؛ ځکه چې کاربن کولای شي تر څلورو پورې اشتراکي اړیکو جوړې کړي. د دې څلورو اشتراکي اړیکو جوړېدل په دې معنا دي چې کاربن کولای شي د مختلفو عنصرونو له څلورو اتومونو سره یا د کاربن له څلورو نورو اتومونو سره اړیکې جوړې کړي، خو دغه شرایط هغه وخت منځته راځي چې ټولې جوړې شوي اشتراکي اړیکې یوگړني اشتراکي اړیکې وي. د کاربن مهم خاصیت دا دی چې ددې عنصر اتومونه یو له بل سره اړیکې ترې، زنجیرونه او کرۍ لرونکي مرکبونه جوړوي.

د کاربن- کاربن د اتومونو ترمنځ د اړیکې شتون او د یوگړني، دوه گړني او درې گړني اړیکو له کبله او هم د زنجیر او حلقو له امله دي چې په نړۍ کې عضوي مرکبونه زیات دي.

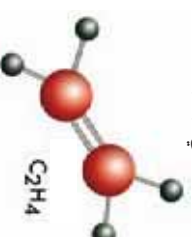
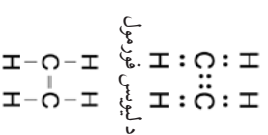
یوگړني اشتراکي اړیکه: ددوو اتومونو ترمنځ د یوه جوړه الکترونونو په شریکولو سره منځته راځي او د یوې کرنيې (-)پراسطه ښودل کېږي. لکه: دایټان مالیکول کې د کاربن- کاربن اتومونه او د کاربن- هایدروجن اتومونو ترمنځ یوه گړني اړیکه لیدل کېږي. (۱-۵) شکل

دوه گړني اشتراکي اړیکه: هغه اړیکه ده چې د دوو اتومونو ترمنځ د دوو جوړو الکترونونو په شریکولو سره منځ ته راځي. دا اړیکه د دوو کرنيو (=) په واسطه ښودل کېږي چې د ایټلین په مالیکول کې د کاربن ددوو اتومونو ترمنځ په لاندې (۱-۷) شکل کې لیدل کېږي.

درې گړني اشتراکي اړیکه: هغه اړیکه ده چې د دوو اتومونو ترمنځ د درې جوړې الکترونونو په شریکولو سره منځ ته راځي او د درې کرنيو (≡) په واسطه ښودل کېږي. دا اړیکه د استیلین په مالیکول کې چې په (۱-۸) شکل کې لیدل کېږي، د کاربن د دوو اتومونو ترمنځ شتون لري.

(۱-۶) دایټان مودل

(۱-۷) شکل د ایټلین مودل

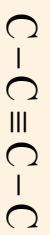
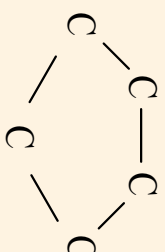
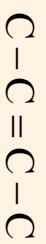
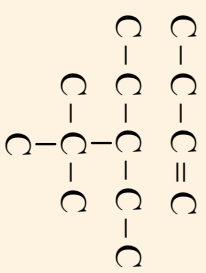
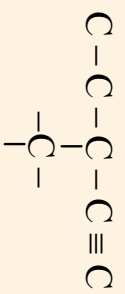
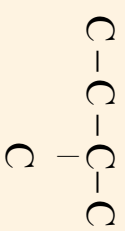
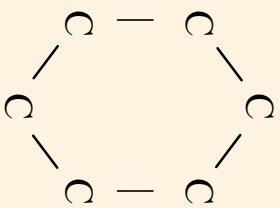

(۱-۸) شکل د استیلین ساختماني مودل

فہمیت

دھایدروجن د ائومونو پہ زٹولو سره دکارین د ائومونو اریکی پہ لاندی جورہنتونو کی تکمیل کریں۔

د لومړي څپرکي لنډيز

- ▶ عضوي کيميا د هايډرو کاربنونو او د هغو د مشتقاتو کيميا ده.
- ▶ په عضوي مرکبونو کې د کاربن، هايډروجن، اکسيجن، نايټروجن او ځينې نورو عنصرونو اړيکي اشتهارکي دي.
- ▶ د عضوي مرکبونو محلولونه په عمومي ډول د برېښنا هادي نه دي او د غير عضوي (ايونيکي) مرکبونو محلولونه د برېښنا هادي او په آيونونو جلا کېږي.
- ▶ په عضوي مرکبونو کې اشتهارکي اړيکي درې ډوله دي. چې عبارت له يوگونې اشتهارکي اړيکه، دوه گونې اشتهارکي اړيکه او درې گونې اشتهارکي اړيکه ده.
- ▶ لومړۍ عضوي ماده پوربا په ۱۸۲۸ کال کې د وهلر په واسطه د غير عضوي مادي (امونيم سيلنيت) څخه په لابرټوار کې جوړه شوه.
- ▶ د عضوي مرکبونو تعاملونه ورو (بطي) دي او کتلست ته اړتيا لري.
- ▶ عضوي مرکبونه سوخي چې د سوځيدو په پايله کې بې اوبه، کاربن ډای اکسايډ او تودوخه لاس ته راځي.

د لومړي څپرکي پوښتي

د لاندي جملو تش ځايونه په اړوندو کلمو ډک کړئ.

- ۱- د کاربن مرکبونه پرته د کاربن د اکسايډونو او کاربونونونو په نامه يادېږي.
 - ۲- د عضوي مرکباتو شمير نسبت غير عضوي مرکباتو ته دی.
 - ۳- هيڅ يو عضوي مرکب نه ليدل کېږي چې د عنصر ونه ولري.
 - ۴- د لومړي ځل لپاره د په واسطه پوربا له غير عضوي مادي څخه لاس ته راغله.
- په لاندي کړيو کې سمې جملې په (س) او ناسمې جملې په (ن) د هري پوښتي په پای کې په لېنډيو کې په نښه کړئ.
- ۵- په عمومي توگه د عضوي مرکبونو جوړونکي اټومونه اشتهارکي اړيکي په واسطه نښتي دي. ()
 - ۶- عضوی مرکبونه د اکسيجن په شتون کې سوخي. ()
 - ۷- کره نيز مرکبونه عضوي مواد دي خو د ژونديو موجوداتو په وجود کې شتون نه لري. ()
 - ۸- د غير عضوي مرکبونو شمير د ۲۰ ميلونو په شاوخوا کې دی. ()
 - ۹- عضوي مرکبونه هغه مواد دي چې د کاربن، هايډروجن، اکسيجن او نورو عنصرونو لرونکي وي. ()
 - ۱۰- د عضوي مرکبونو ماليکولي کتله نسبت د غير عضوي مرکبونو ماليکولي کتله ته کمه ده. ()

لاندي هره پوښتنه څلور ځوابه لري چې يو ځواب يې سم دی، هغه په نښه کړئ.

۱۱- که چېرې پورې ته چې يو عضوي مرکب دی، لوړه تودوخه ورکړئ، په يوه توره ماده بدلېږي چې دغه توره ماده عبارت ده له:

ب: نايټروجن

الف: سلفر

د: کاربن

ج: هايډروجن

۱۲- د کاربن له اکسايډو (CO , CO_2) او کاربونيټونو (CO_3^{2-}) څخه پرته د کاربن مرکبونه له لاندي نومونو څخه په يوه نوم يادېږي:

ب: عضوي مرکبونه

الف: شبه فلزات

د: غير عضوي مرکبونه

ج: غير عضوي مالګې

۱۳- د ژوندانه د قواوو په درشل کې عضوي مرکبونه منځ ته راغلي دي، دا نظريه د کوم عالم ده؟

ب: برزيلوس

الف: نيوتن

د: فارادي

ج: وهلر

۱۴- دوه گوني اشتراکي اړيکه په لاندي مرکب کې شتون لري.

الف: C_2H_4

ج: CaCO_3

د: H_2O

لاندي پوښتي شرح او روښانه کړئ:

۱۵- يو گوني او دوه گوني اشتراکي اړيکي د مثال په ورکولو سره روښانه کړئ.

۱۶- برزيلوس د حياتي قوې په باره کې څه نظر درلود؟

۱۷- د کاربن اتومي مودل د يوه شکل په واسطه روښانه کړئ.

۱۸- کاربن او هايډروجن په يو عضوي مرکب کې څرنگه پېژندل کېدای شي؟ روښانه يې کړئ.

۱۹- عضوي کيميا د انسانانو په ورتخني ژوند کې څه ارزښت لري؟

۲۰- د ايتلين او استلين جوړښتونه سره مقایسه کړئ، د هغو ورته والی او توپير توضیح کړئ.

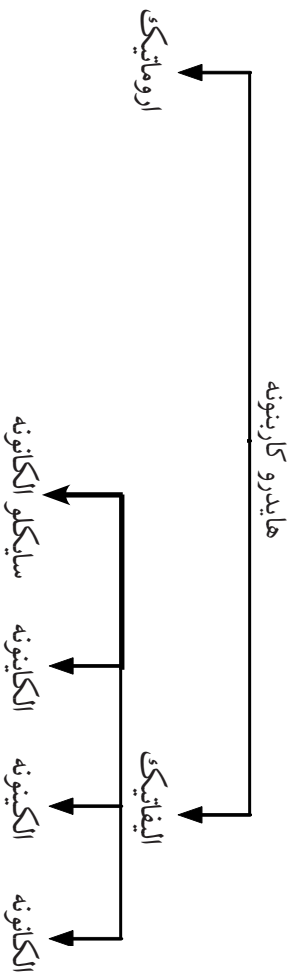
۲۱- يو مشبوع زنجير د کاربن او هايډروجن له اتومونو څخه جوړ کړئ چې ۶ اتومه کاربن ولري، په دې ترکيب کې څو اتومه هايډروجن شتون لري؟ په نوموړي مرکب کې د کاربن د اتومونو اړيکي يوه گوني دي.

دوهم څپرکی

هایدرو کاربنونه

په لومړي څپرکي کې مو د عضوي مرکبونو په هکله معلومات تر لاسه کړل، په دې څپرکي کې د هایدروکاربنونو په هکله چې عضوي مرکبونه دي، معلومات تر لاسه کوو، پترولیم، طبیعي غاز او داسې نور عضوي مواد دي چې د هایدروکاربنونو د مخلوطونو څخه جوړ شوي دي نو ځکه هایدروکاربنونو ته د پترولیم (اومه نفت) د صنعت نسبت ورکول کېږي. همدارنگه ځینې له دغو مرکبونو څخه په لابراتوارونو کې په مصنوعي ډول هم جوړېږي، هایدروکاربنونه عضوي مرکبونه دي چې د کاربن او هایدروجن څخه د اشتراکي اړیکو په جوړولو منځ ته راغلي دي. په دې څپرکي کې به تاسې زده کړئ چې هایدروکاربنونه کوم مرکبونه دي؟ او څه ډول ساختماني فورمولونه لري؟ نوم اېښودنه یې څرنگه ده؟ ایزومرونه څه شې دي؟ څرنگه به د هایدروکاربنونو په اهمیت په ورځني ژوند کې پوره شو؟

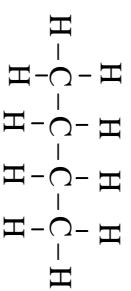
هایدروکاربنونه د جوړښت په بنسټ په دوه ډلو الیفاتیکی او اروماتیکی ویشل شوي دي. الیفاتیکی هایدروکاربنونه، په الکانونو، الکینونو، الکانونو او سایکلو الکانونو ویشل شوي چې په لاندې ډیاگرام کې لیدل کېږي:

انکانونه یا د میتان د فامیل هایدروکاربنونه

په عمومي ډول الکانونه هغه عضوي مرکبونه دي چې د ورځیني ژوند په ډیټرو برخو کې په کار وړل کېږي؛ د بیلګې په توګه: تیل، ګاسولین (Gasoline)، پترول، طبیعي ګاز، شمع او داسې نور له الکانونو څخه جوړ شوي دي.

الکانونه مشبوع هایدروکاربنونه دي چې د هغوی د کاربن د اتومونو ترمنځ یو ګوني اشتراکي اړیکه شته ده؛ لکه:

بوتان

(۲-۱) شکل شمع

الکانونه د پارافین (Paraffin) په نامه هم یادېږي چې د لږ میل لرونکي معنا لري. د الکانونو عمومي فورمول $C_n H_{2n+2}$ دی چې په دې فورمول کې n توری د کاربن د اتومونو شمېر نښتي. که چېرې $n=1$ وي، د مربوطه الکان فورمول په دې ډول لاس ته راځي:

$$n = 1, C_1 H_{2(1)+2}, CH_2+2, CH_4$$

د یاد شوي مشبوع هایدروکاربن فورمول CH_4 دی.

دا لاندې جدول مطالعه او په خپلو کتابچو کې یې ولیکي او بیا یې تکمیل کړئ.

شمبره	دهایدروکاربن جوړښت: فورمول	د کاربن د اتومونو شمېر	دهایدروجن د اتومونو شمېر	مالیکولي فورمول
۱	$\begin{array}{c} H \\ \\ H-C-H \\ \\ H \end{array}$			
۲	$\begin{array}{c} H & H \\ & \\ H-C-C-H \\ & \\ H & H \end{array}$			
۳	$\begin{array}{c} H & H & H \\ & & \\ H-C-C-C-H \\ & & \\ H & H & H \end{array}$			
۴	$\begin{array}{c} H & H & H & H \\ & & & \\ H-C-C-C-C-H \\ & & & \\ H & H & H & H \end{array}$			
۵	$\begin{array}{c} H & H & H & H & H \\ & & & & \\ H-C-C-C-C-C-H \\ & & & & \\ H & H & H & H & H \end{array}$			

خلطړ لومړني مشيوع هيلډروکاربنونه (الکانونه) په معمولي نومونو يادېږي. چې
 CH_4 ، (Methane) C_2H_6 ، (Ethane) C_3H_8 (propane) او C_4H_{10} نوم (Butane) دي، د نورو الکانونو نوم اېښودنه داسې ده چې د
 هغوي د کاربن شمېر په لاتين نوم ليکل کېږي او ame ورسټای پر هغه اضافه کېږي؛
 لکه: C_5H_{12} چې ه اتومه کاربن لري، ه په لاتين کې penta دي. که چېرې ane
 پرې زيات شي pentane لاس ته راځي چې د C_5H_{12} نوم دی؛

(۱-۲) جدول د لس الکانونو نوم او ځينې فزيکي خواص يې

نوم	نوم لیکو لي فورمول	د اېټيمو دوزي کېدو ټکي	د اېټيمو ټکي	د ساختماني فورمول
ميټان	CH_4	-۱۸۳	-۱۶۲	CH_4
ايټان	C_2H_6	-۱۷۲	-۸۰	$\text{CH}_3 - \text{CH}_3$
پروپان	C_3H_8	-۱۹۰	-۴۲	$\text{CH}_3 - \text{CH}_2 - \text{CH}_3$
بيوتان	C_4H_{10}	-۱۳۵	-۰.۵	$\text{CH}_3 - \text{CH}_2 - \text{CH}_2 - \text{CH}_3$
پېنتان	C_5H_{12}	-۱۳۰	۲۶	$\text{CH}_3 - \text{CH}_2 - \text{CH}_2 - \text{CH}_2 - \text{CH}_3$
هگزان	C_6H_{14}	-۹۴	۶۹	$\text{CH}_3 - \text{CH}_2 - \text{CH}_2 - \text{CH}_2 - \text{CH}_2 - \text{CH}_3$
هپتان	C_7H_{16}	-۹۰	۹۸	$\text{CH}_3 - \text{CH}_2 - \text{CH}_2 - \text{CH}_2 - \text{CH}_2 - \text{CH}_2 - \text{CH}_3$
اکتان	C_8H_{18}	-۵۷	۱۲۶	$\text{CH}_3 - \text{CH}_2 - \text{CH}_2 - \text{CH}_2 - \text{CH}_2 - \text{CH}_2 - \text{CH}_2 - \text{CH}_3$
نونان	C_9H_{20}	-۵۴	۱۵۱	$\text{CH}_3 - \text{CH}_2 - \text{CH}_2 - \text{CH}_2 - \text{CH}_2 - \text{CH}_2 - \text{CH}_2 - \text{CH}_2 - \text{CH}_3$
دېکان	$\text{C}_{10}\text{H}_{22}$	-۳۰	۱۷۴	$\text{CH}_3 - \text{CH}_2 - \text{CH}_2 - \text{CH}_2 - \text{CH}_2 - \text{CH}_2 - \text{CH}_2 - \text{CH}_2 - \text{CH}_2 - \text{CH}_3$

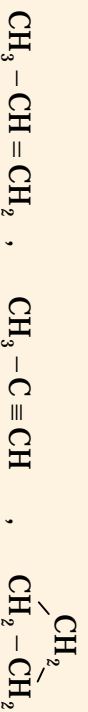
په الکانونو کې د همولوگ سلسله موجوده ده، هغه مرکبونه چې په اندازه د يو متلين گروپ ($-\text{CH}_2-$) يو له بل سره توپير ولري، د همولوگ سلسلې په نوم يادېږي او يو د بل همولوگ دي؛ لکه:

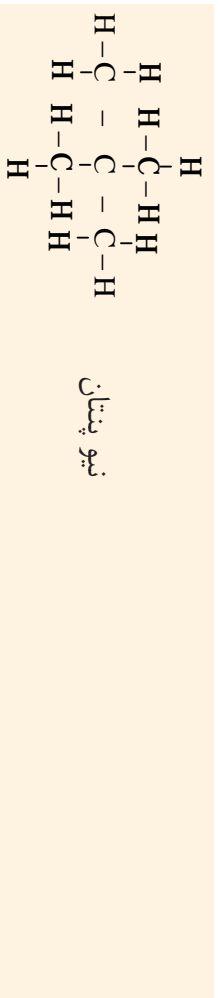
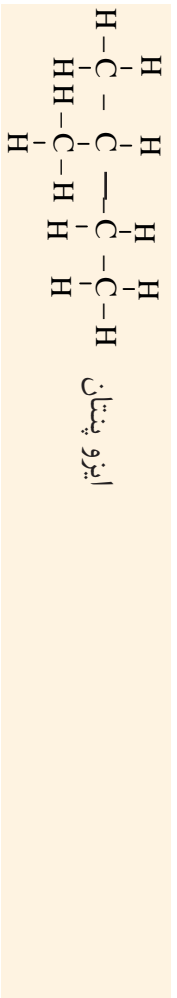
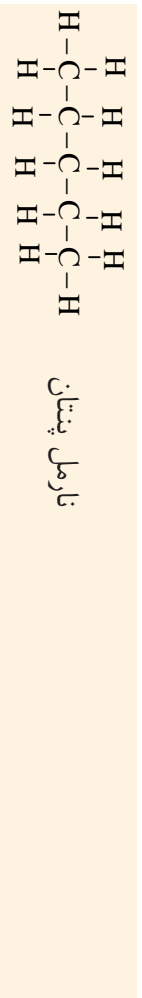
ګونه

لاندې فورمولونه وگورئ او په هغوی کې د الکانونو همولوگ معلوم کړئ.

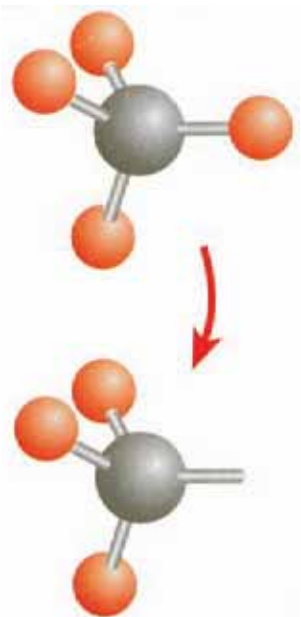

الکانونه چي په (۱-۲) جدول کي ليکل شوي دي، هغه الکانونه دي چي نېغ زنجيري جوړښت لري. په دي الکانونو کي دکاربن يونوم دکاربن له بل ائوم سره يوه اشتراکي اړيکه لري. نور ساختمانونه هم شته چي په هغو کي دکاربن يونوم له دوو، دريو يا څلورو دکاربن له نورو ائومونو سره اشتراکي اړيکي جوړوي. دي ډول جوړښت ته بڼاخ لرونکي الکانونه وايي؛ د بيلگي په توگه: پنتان کولای شو چي په مستقيم زنجير (نارمل پنتان) او بڼاخ لرونکي زنجير ايزو او نيوپنتان په شکل په لاندي ډول وليکو:

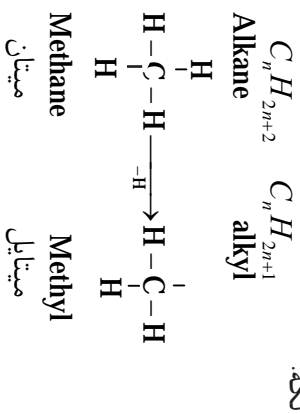
د الکايل ګروپ

که چيري يو ائوم هایدروجن له يو مالیکول الکان څخه لري شي، په دي صورت کي دکالکايل ګروپ ترلاسه کېږي. دکالکايل دکروپونو عمومي هومولوگ فورمول $\text{C}_n\text{H}_{2n+1}$ دی. دکالکايلونو دکروپونو نوم ايښودنه په دي ډول ده چي د اړوند الکان دنوم (ane) وروستاری له (yl) وروستاری سره تعريف کېږي چي په پايله کي د اړوند الکايل نوم په لاس راځي:

(۶-۴) شکل د میتان او میتایل مولدونه

(۲-۲) جدول الکانونه او د هغوي اړوند الکیل گروپونه يې:

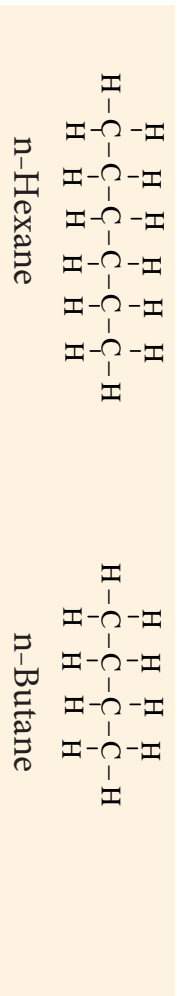
الکانونه	د کاربن د اتومو شمېر	د الکان ساختماني فورمول	الکیل	د الکیل ساختماني فورمول
میتان	۱	CH ₄	میتایل	-CH ₃
ایتان	۲	CH ₃ - CH ₃	ایتایل	-CH ₂ - CH ₃
پروپان	۳	CH ₃ - CH ₂ - CH ₃	پروپایل	-CH ₂ - CH ₂ - CH ₃

د الکانونو نوم ایښودنه

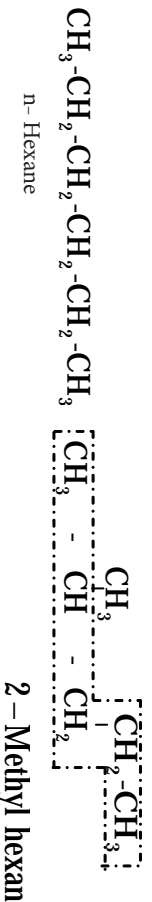
الکانونه په دوو طریقو نومول کېږي، یوه یې معمولي او بله یې د IUPAC طریقه ده. څرنگه چې مو ولوستل څلور لومړني مشېوع الکانونه (میتان، ایتان، پروپان او بیوتان) په معمولي نومونو سره یاد شوي دي او د کاربن له څلورو اتومونو څخه پورته په معمولي طریقه داسې نومول کېږي چې د کاربن د اتومونو شمېر له لاتیني اصطلاح سره د *ane* وروستاږي زیاتېږي؛ لکه: ششپروته په لاتین کې *Hexa* وايي او د شپږ کاربنه الکان نوم *Hexane* کېږي.

د IUPAC په طریقي نوم ایښودنه: په دې توګه کې د الکانو نوم ایښودنه په ساده شکل لاندې توضیح کېږي.

۱- د الکانو هغه زنجیر چې ښاخ ونه لري یعنې مستقیم زنجیر وي، نارمل الکانونه دي او د نوم په سر کې یې د *n* توری راځي؛ لکه:

۲- د کاربن د اتومونو اوږد زنجیر ټاکل، چې اصلي زنجیر ششمبرل کېږي؛ لکه: هغه مرکب چې مالیکولي فورمول یې C_6H_{14} دی، اوږد زنجیر یې ۵ اتومه کاربن لري چې یو ښاخ لرونکي زنجیر دی، داسې نومول کېږي:

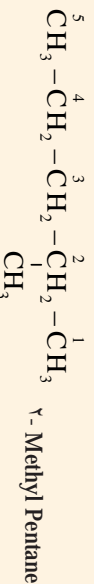

دنازل هگزان مشرح فورمول.

۳- د کاربن د اتومونو شمېر وهل په هایدروکاربنونو کې داوږد زنجیر له هغه خوا تر سره

کېږي؛ چې ښاخ ورته نیز دي وي.

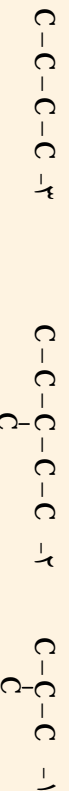
۴- داوږد زنجیر له شمېر وهلو څخه وروسته، په لومړي سر کې، د ښاخ لرونکي کاربن شمېر لیکل کېږي او د هغه ترڅنګ د کوچني او غټي معاوضي نوم او په آخر کې یې د اوږد زنجیر د کاربن د اتومونو لاینې شمېر ته د ane وروستای علاوه کېږي؛ لکه:

که چېرې د هایدروکاربنونو په زنجیر کې د معاوضو شمېر له یو څخه زیات وي، د داسې مرکبونو نوم ایښودنه په دوولسم ټولګي کې لوستل کېږي.

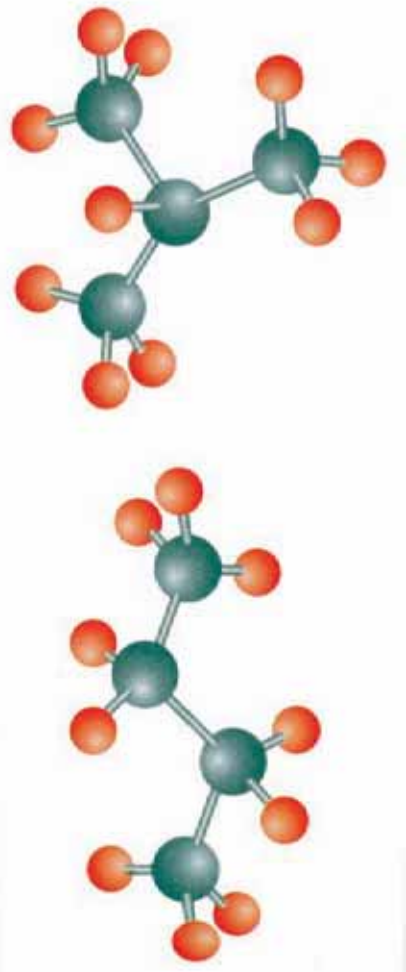
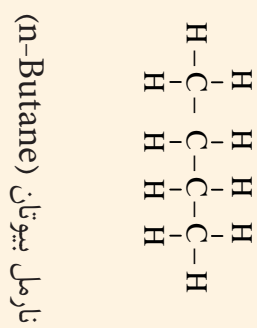
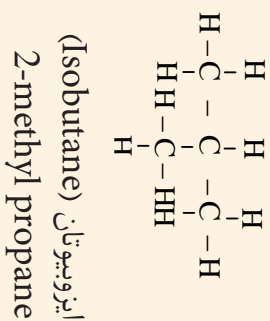

پخپلو کتابچو کې په لاندې زنجیري ساختمانونو کې د کاربن د اتومونو اړیکې دهیلدوږجن داتومونو د لیکلو په واسطه ښېږي کړی او نوم یې ولیکئ:

په عضوي مرکبونو کې ایزومېري

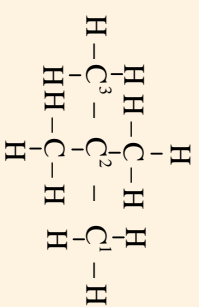
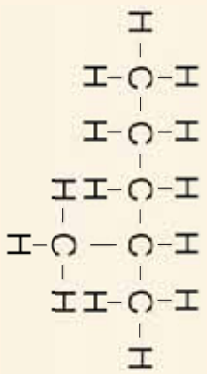
د عضوي مرکبونو د زیاتوالي یو لامل د ایزومېري شته والي په دې مرکبونو کې دی. هغه عضوي مرکبونه چې مالیکولي فورمول یې یو شان او ساختماني فورمولونه، فزیکي او کیمیاوي خواص یې سره توپیر ولري، یو د بل ایزومیر بلل کېږي؛ لکه: د C_4H_{10} دوه ډوله مختلف مرکبونه چې یو یې نارمل بیوتان او بل یې ایزوبیوتان دی، یو د بل ایزومیر دي چې فورمولونه یې په لاندې ډول دي:

ب- ایزوبوتان

الف- نارمل بوتان

(۰-۲) شکل د بیتان ایزومر ونو مودونه

گونه

لاښاري مرکبه په څپر سره وگرځول، آیا یو د بل ایزومر دی او که نه؟ که ایزومر وي نو علت یې بیان کړئ.

د الکانونو فزیکي خواص

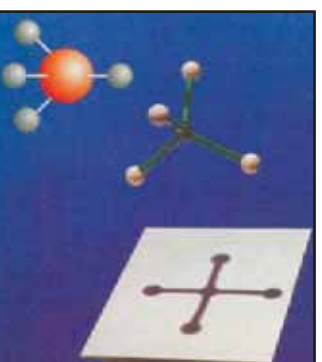
- ۱- الکانونه کولي شي چې د ځانگړو شرایطو په درشل کې جامد، مایع او یا گاز حالت ځایته غوره کړي.
- ۲- د الکانونو څلور لومړي مرکبونه د غاز حالت او هغه مرکبونه چې د کاربن د اتومو شمیر یې له پنځو څخه تر اولسو پورې وی، د مایع حالت او له اولسو څخه پورته د جامد حالت لري.
- ۳- د الکانونو دایسیدو ټکی د کاربن د اتومونو له زیاتوالي سره اړیکه لري، د هغو الکانونو چې د کاربن د اتومونو شمیر او کثافت یې زیات وي دایسیدو ټکی یې هم زیات دی، د دې مرکبونو کثافت تل د اوبو له کثافت څخه لږ وي.

- ۴- ټول الکانونه په هوا کې د اوبو په رنگ لمسی سوځي.
- ۵- الکانونه په اوبو کې غیر منحل خو په عضوي محلولو؛ لکه: بنزین او کاربن تتراکلوراید کې منحل دي. لاندې د الکانونو ډیر ساده مرکب یعنې میتان مطالعه کوو.

میتان Methane

په تېرو درسونو کې د میتان له نوم او فورمول سره مو آشنایي پیدا کړه چې د الکانونو لومړنی مرکب دی. جمعي فورمول یې CH_4

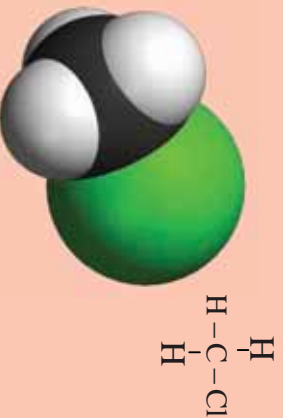
او ساختماني فورمول یې $H-C(H)(H)-H$ دی.

شکل (۲-۱) میتان مودل

زیاتي معلومات

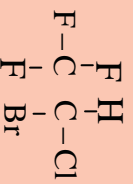
که چیرې د میتان د مالیکول یو اټوم هایدروجن د کلورین له یو اټوم سره عوض شي، میتایل کلوراید لاس ته راځي چې د میتان د هلو جني مشتقاتو په نامه هم یادېږي. کلورو فام- د میتان یو له کلورین لرونکي مشتقاتو څخه دی چې درې اټومه هایدروجن یې، د کلورین د درې اټومو په واسطه تعویض شوی دی، مالیکولي فورمول یې $CHCl_3$ دی.

شکل (۲-۷) میتایل کلوراید مودل

(۲-۸) شکل د کلورو فارم مودل

د هلوټان مرکب فورمول

د نوموړي مرکب له فورمول څخه معلومېږي چې د مېټان د هایدروجن درې اټومونه د کلورین له درې اټومونو سره تعویض شوي دي او دريو ته په لاتيني کې (Tri) وايي نو په دې بنسټ د نوموړي مرکب نوم ترای کلورو مېټان او يا تجارتي نوم يې کلوروفارم دی. دا مرکب يو بې رنگه، دروند او خورجوند لرونکی مایع ده. احتیاط دی وشي چې کلوروفارم ونه څښل شي. کلوروفارم په اوبو کې په سختې او په الکول کې په آسانی حل کېږي، له دې مرکب څخه د یو ښه محلول په توګه ګټه اخیستل کېږي.

کلوروفارم یو شمېر مواد لکه ایوډین، فوري او ربر په ځان کې حل کولای شي. دا چې کلوروفارم د رڼا په شتون کې تجزیه کېږي، نو په دې بنسټ هغه په تیارو تورو رنگه بوټلونو کې ساتل کېږي.

له دې مرکب څخه پخوا د بې هوښه کوونکې مادې په توګه کار اخیستل کېده چې د جراحي د عملیاتو په وخت کې یې خطر درلود. نو ځکه اوس د هلوټان $\text{C}_2\text{HBrF}_3\text{Cl}$ له مرکب څخه د کلوروفارم او اینر په ځای استفاده کېږي.

طبیعي غاز

خرنګه چې له طبیعي غاز څخه په تېرو لوستونو کې یادونه وشوه او پوه شوی چې طبیعي غاز، یوه عضوي ماده او د هایدروکاربونو یوه ښه منبع ده، زموږ د هېواد په شمالي سیمو (شیرخان) کې د طبیعي غاز بې زېرمې شتون لري چې د برمه کارۍ او شاه کیندولو په واسطه راپستل کېږي. په اکثر وختونو کې طبیعي غاز له اومو تیلو سره یو ځای پیل کېږي. په طبیعي غاز کې ۹۰ فیصده مېټان شتون لري او پاتې برخه یې ایټان، پروپان، نایتروجن او نور تشکيلوي. د ځینو علماوو په عقیده، طبیعي غاز تر څمکې لاندې د عضوي موادو له ورسیدو او خرابیدو څخه د هوا په نشتوالي کې منځ ته راځي. له طبیعي غاز څخه د سون د موادو په توګه هم استفاده کېږي چې د سوځېدو په وخت له هغه څخه CO_2 ، H_2O او تودوخه لاس ته راځي:

(۲-۹) شکل د طبیعي غاز سوځېدل

له طبيعي غاز څخه داسې گڼه اخیستل کېږي چې طبيعي غاز د پايپ لينيونو په واسطه له زيرمو څخه تر لور فشار لاندې بېارونو ته نقلوي او په فابريکو او کورونو کې د سون د مادې په توگه ترې گڼه اخیستل کېږي، همدارنگه د نورو عضوي مرکبونو په جوړولو کې ترې استفاده کېږي.

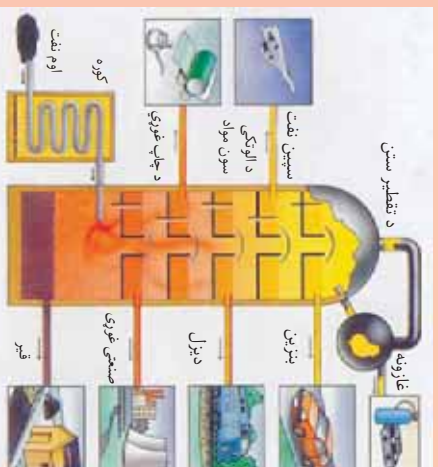

زياتي معلومات

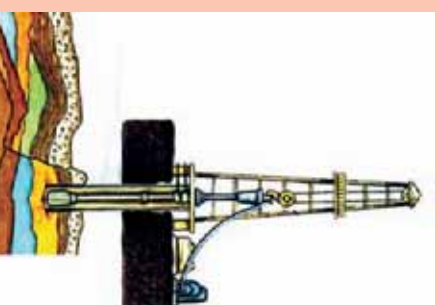
اومه نفت يا پتروليم

داسې نظريه هم شته چې اومه نفت يا پتروليم ميليونونه کالونه پخوا د ځمکې په بېلابېلو طبقو او سمندرونو کې د لور فشار او تودوخې په اثر د هوا په نشتوالي کې د جيوآنانو او نباتاتو له پاتې شويو جسامونو څخه ټينګل شوي دي او يوه توره نيمواري رنگه مایع ده، د پتروليم اصطلاح له دوو لاتيني کلمو Petra (د تېږې ځمکه) او Oium (تيل) څخه ترکيب شوې ده. يعنې هغه تيل چې د ځمکې د لاندینو تېرو له طبقو څخه لاس ته راځي.

نفت يا پتروليم مایع حالت لري او بنزینو ته ورته بوی لري چې د مختلفو مایعاتو؛ لکه: الکانونو، سايکلو الکانونو او عطري (اروماتيک) هايډروکاربنونو مخلوط دی، چې د دې مخلوط مواد نسبت په رايسټل شويو نفتو کې د ځمکې له مختلفو نقطو څخه توپير لري او د بېلابيلو د ايشيدو تکی په درلودلو سره په طبيعت کې د ځمکې د شگړو طبقو پر مېنځ کې موجود دی. نفت يا پتروليم چې له زيرمو څخه را ایستل شوي وي، د استفادې وړ نه دی، ځکه چې د سفرو، نايټروجن او اکسيجن له عنصرونو مرکبونه او همدا رنگه تېري، خاوري اوفور مواد ور سره مخلوط وي.

(۱۱-۲) د نفتو د تصفيې دستگاه

(۱۰-۲) شکل د نفتو ایستلو د بڼه کارۍ دستگاه

کله چې نفت له شاه څخه را ایستل کېږي هغه په لویو ټانکو کې اچوي ترڅو درانده او معدني موادېي د ټانک په لاندې برخې کې کېښي او سپیک موادېي باسنې سطحې ته را جگ شي، وروسته غیر منحل موادېي ور څخه جلا کېږي او اومه نفت د تدریجي تقطیر تر عملېي لاندې نېسي چې په پایله کې هغه مواد لاس ته راځي کوم چې په پورته شکل کې ښی گوري.

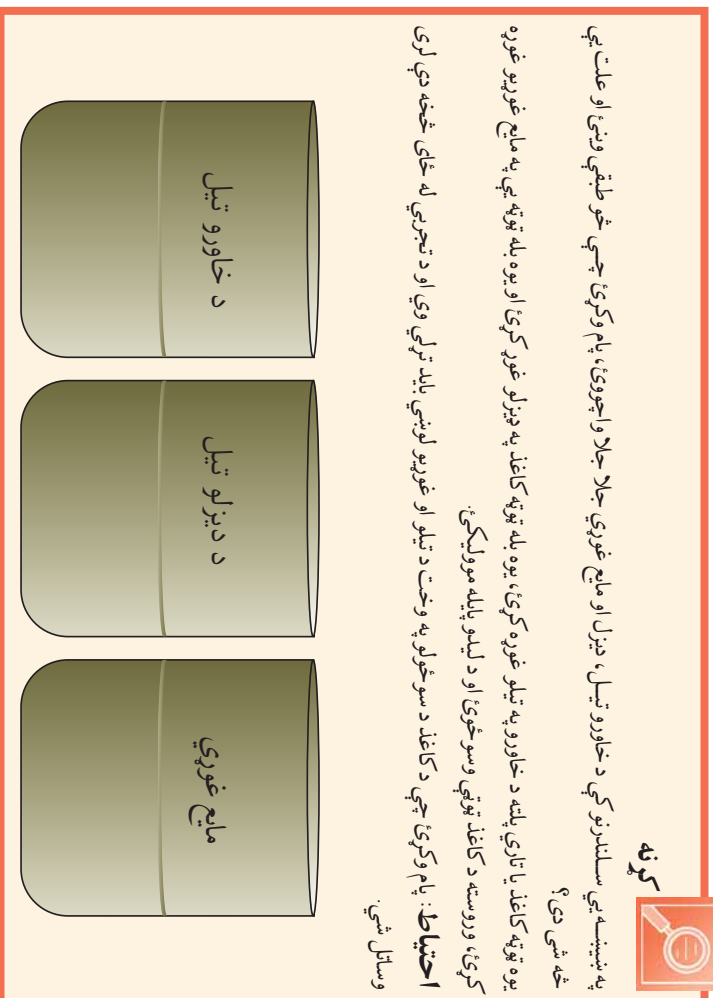

ګرڼه

په بشپړته بڼه سلسلدرنډو کې د خاورو تیل، ډبرل او مایع غوړي جلا جلا و اچوړوي، پام وکړئ چې څو طبقې ونښت او علت یې څه شی دی؟

یوه توپه کاغذ یا تاري پلته د خاورو په تیل غوره کړئ، یوه بله توپه کاغذ په ډبرلو غوړ کړئ او یوه بله توپه یې په مایع غوړیو غوره کړئ، وروسته د کاغذ توپې وسوځوئ او د لیدو پایله موولیکې.

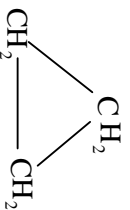
احتیاط: پام وکړئ چې د کاغذ د سوځولو په وخت د تیلو او غوړیو لوښې باید ترلې وي او د تجربې له ځای څخه دې لرې وساتل شي.

سایکلو الکانونه

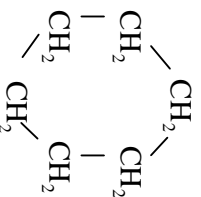
د الکانونو کاربن اتومونه چې د حلقې په بڼه وصل وي، د سایکلو الکانو په نامه یادېږي. ساده مرکب د سایکلو الکانونو، سایکلو پروپان دی چې درې اتومه کاربن لري، د هومولوگ سلسلې عمومي فورمول یې C_nH_{2n} دی. سایکلو پروپان او ځینې هومولوگونه یې د مثال په ډول لاندې لیکل شوي دي:

د سایکلو الکانونو د نوم اېښودنو طریقه داسې ده چې د اړونده الکان په نامه کې د Cyclo مخنډ لیکل کېږي.

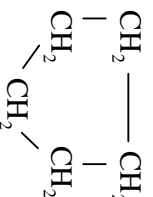
سایکلو پروپان

Cyclo propane

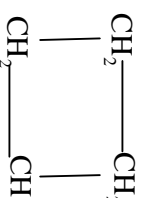
سایکلو هگزان

Cyclo hexane

سایکلو پنتان

Cyclo pentane

سایکلو بیوتان

Cyclo butane

غیر مشبوع هایدروکاربنونه:

غیر مشبوع هایدروکاربنونه هغه مرکبونه دي چې په خپل جوړښت کې دکاربن - کاربن داتومونو ترمنځ یوه دوه گونې یا درې گونې اشتراکي اړیکه لري؛ لکه:

غیر مشبوع هایدروکاربنونه په دوه برخو ویشل شوي دي چې د الکینو او الکاینو یا د ایټلین او استلین د سلسلې په نامه یادېږي.

غیر مشبوع هایدروکاربنونه په عمومي ډول جمعي تعاملونه ترسره کوي او په پایله کې نوي مرکبونه منځ ته راوړي، حال دا چې مشبوع هایدروکاربنونه یوازې تعویضي تعاملونه سرته رسوي.

د غیر مشبوع هایدروکاربنونو د نوم ایټینوډني لپاره د مریو طه مشبوع هایدروکاربن د نوم د ene دوروستاړي په عوض ene د الکینو لپاره او د yne وروستاړی د الکینونو په نومو کې لیکل کېږي؛ لکه: لاندې مرکبونه.

$\begin{array}{c} H & H \\ & \\ H-C & -C-H \\ & \\ H & H \end{array}$	$\begin{array}{c} H & & H \\ & \backslash & / \\ & C = C \\ & / & \backslash \\ H & & H \end{array}$	$H-C \equiv C-H$
ethane ایتان	Ethene ایټین (ایټلین)	ethyne ایټاین (استلین)

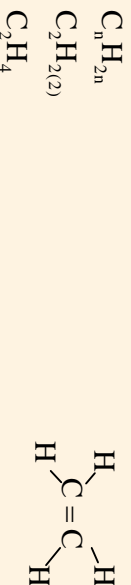
(۳-۲) جدول د هایدرو کاربنونو د سلسلو خانگرتیا وی په حقیقي ډول:

الکین	الکین	الکان	هایدروکاربنونه خانگري مشخصات
د دوو کاربنونو د اتومونو د دوو کاربنونو د اتومونو د ترمینځ یوه درې گونې اړیکه شته ده.	د دوو کاربنونو د اتومونو د ترمینځ یوه دوه گونې اړیکه شته ده.	د دوو کاربنونو د اتومونو د ترمینځ یو گونې اړیکه شتون لري	د اشتراکي رابطو ډولونه
تعاملات سرته رسوي	تعاملوته زياتره جمعې سرته رسوي	تعاملوته سرته رسوي	د تعاملونو د سرته رسولو تعويضي رسوي
C_nH_{2n-2}	C_nH_{2n}	C_nH_{2n+2}	عمومي فورمول
له یو مرکب څخه تر بل مرکب پورې د $-CH_2-$ اندازه توپیر لري	له یو مرکب څخه تر بل مرکب پورې د $-CH_2-$ په اندازه توپیر لري	له یو مرکب څخه تر بل مرکب پورې د $-CH_2-$ په اندازه توپیر لري	د مرکبونو ترمینځ هومولوگي کي توپیر

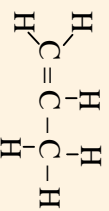
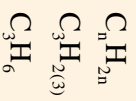
الکینونه یا د ایتلین د سلسلي هایدروکاربنونه

الکینونه د دوو کاربن - کاربن د اتومونو ترمینځ د یوې دوه گونې اشتراکي اړیکې په درلودلو سره فعال عضوي مرکبونه له الکانونو څخه دي. الکینونه د اولفین (Olefin) په نامه هم یادېږي چې د اولفین معنی تیلو جوړونکی دی.

د الکینو د عمومي فورمول C_nH_{2n} دی چې په دې فورمول کې n د کاربن د اتومونو شمېر او $2n$ د هایدروجن د اتومونو شمېر نښتي. په پام کې ولرئ چې د دې سلسلې له مرکبونو څخه ساده مرکب ایتلین دی چې دوه اتومه کاربن لري. که چیرې $n=2$ وي نو د هایدروجن د اتومونو شمېر به څلور ته ورسېږي.

که $n=3$ وي مربوطه مرکب يي د Propene په نامه يادېږي.

(۴-۲) جدول د الکينو د سلسلې ځينې مرکونه

نوم	د کاربن د اټومونو شمېر	مالیکولي فورمول	ساختماني فورمول
Ethene	2	C_2H_4	$CH_2 = CH_2$
Propene	3	C_3H_6	$CH_2 = CH - CH_3$
Butene	4	C_4H_8	$CH_2 = CH - CH_2 - CH_3$
Pentene	5	C_5H_{10}	$CH_2 = CH - CH_2 - CH_2 - CH_3$
Hexene	6	C_6H_{12}	$CH_2 = CH - CH_2 - CH_2 - CH_2 - CH_3$
Heptene	7	C_7H_{14}	$CH_2 = CH - CH_2 - CH_2 - CH_2 - CH_2 - CH_3$
Octene	8	C_8H_{16}	$CH_2 = CH - CH_2 - CH_2 - CH_2 - CH_2 - CH_2 - CH_3$

څرګنده

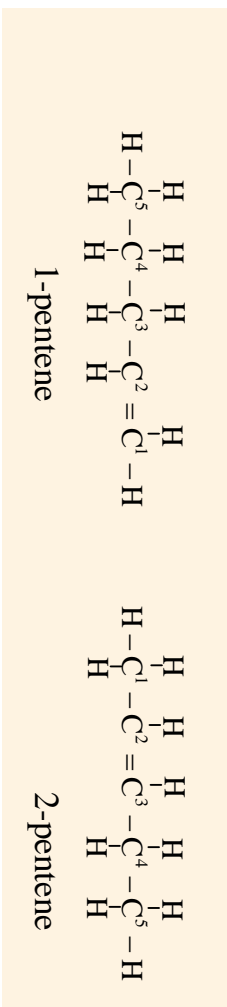
د کاربن لاندې زنځيري جوړښتونه دهاليدو وچن د اټومونو په زياتولو سره پښتې کړي؛ بيا يې مالیکولي فورمولونه په خپلو کتابچو کې وليکئ او وواياست چې دغه مرکونه يو له بل سره همولوگ دي که نه؟

- ۱- د لوی زنجیر انتخاب چې د دوه گوني اړیکي لرونکی وي.
 ۲- په زنجیر کې د کاربنونو د شمیر نمبر له هغې خوا څخه لیکل کېږي چې دوه گوني رابطه ورته نیز دی وي؛ لکه:

- ۳- د نوم اخیستنې په وخت کې لومړی د هغه کاربن نمبر چې دوه گوني اړیکه پکې شته، ذکر کېږي او وروسته د اوږد زنجیر د اټومونو شمیر ورته چې په لاتین لیکل کېږي د ene وروستاوی ورسره زياتېږي، په دې صورت د ټاکل شوي مرکب نوم لاسته راځي:

د زنجیرې منښع نه ډک شوی هایدروکاربنونو نوم اینټوډنه چې معنی شکل لري په دولسم ټولگي کې لوستل کېږي.

د الکینو فزیکي خواص

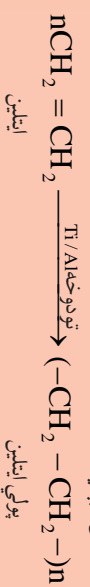
- ۱- د دې سلسلې لومړي درې مرکبه چې د کاربن د اټومونو شمیر يې له (۲-۴) پورې دی، د غاز په حالت اوله (۵-۱۷) کاربن پورې د مايع په حالت اوله هغه د وروستيو څخه لوړ د جامد په حالت پيدا کېږي.
- ۲- د دې مرکبونو د جوش ټکي د کاربن د اټومونو د زیاتېدو (مالیکولي وزن زیاتېدل) په تناسب په پر له پسې توگه لوړېږي.

زياتي معلومات

د ايتلين استعمال: د ايتلين ماليکولونه د تيتانيوم او المونيم په شتون کې سره يو ځای کېږي او د پولې ايتلين ماليکولونه جوړوي چې دغه طريقه د پولې ميرلېزيشن (Polymerization) په نامه يادېږي. په لاتيني ژبه کې پولې دڅو يا ډيرو معنالي.

له پولې ايتلينو څخه په پلاستيک جوړولو او په مصنوعي ډول د خامو ميوو په پخولو او د عضوي مرکبو په جوړولو کې کار اخيستل کېږي.

ايتلين

پولې ايتلين

شکل: ۲-۱۴ د روسي بانفجانو پخول

شکل: ۲-۱۳ پلاستيکي بوتلې

انکايڼونه (Alkynes)

الکايڼونه ډک شوي هايډروکاربنونه دي چې له اړونده ډک شوي هايډروکاربنو څخه څلور اتومه هايډروجن لږ لري. په دې هايډروکاربنونو کې د دوو کاربن - کاربن د اتومونو ترمنځ يوه درې گونې اشتراکي اړيکه شتون لري. عمومي فورمول يې $\text{C}_n\text{H}_{2n-2}$ دی چې n کېدای شي ۲ يا له دوو څخه زيات قيمت واخلي. لومړی مرکب د دې سلسلې ethyne يا استلين دی.

استلين

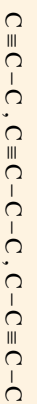
او يا (ايتاين)

الکايڼونه داسې نومول کېږي چې د هغوی د اړونده الکايڼونو د نومونو د انه وروستياړي په yne وروستياړي تعويض کېږي، په پای کې د الکايڼ نوم لاس ته راځي.

ګونډه

۱- لاندې زنجیروي جوړښتونه دهالیدروجن د اتومونو په زباتولو سره بشپړ کړئ؛ وروسته بیا مالیکولي فورمول یې په خپلو کتابچو کې ولیکئ.

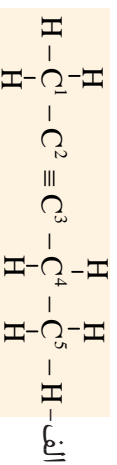
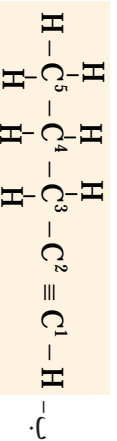

۲- د محیطي موادو لکه: خټي، لملو اورو، اوکو ګرو د لرګیو څخه په استفادې د پورتنیو مرکبونو مولدونه جوړ کړئ.

د ایویک (IUPAC) په طریقي سره د الکاټینونو نوم ایښودنه

۱- د لوی زنجیر انتخاب چې د درې ګونې اړیکې لرونکې وي.

۲- د کاربن د اتومونو نمبر وهل له هغې خوا څخه پیل کېږي چې درې ګونې اړیکه ورته نژدې وي؛ لکه:

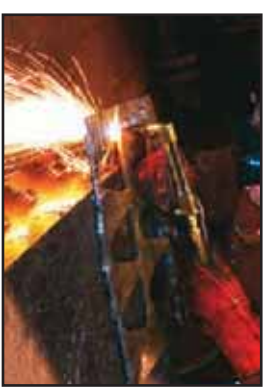

۳- د نوم ایښودنې په وخت کې لومړی د هغه کاربن نمبر چې درې ګونې اړیکه پکې موجوده ده، ذکر کېږي، وروسته اوږد زنجیر چې درې ګونې اړیکه لري، د کاربن د لاتیني شمېر ته یې د yne وروستاړی ورزباتېږي نو په دې بنسټ د الف د مرکب نوم Pentyne-۲ او د ب د مرکب نوم Pentyne-۱ دی. د منښمو زنجیرونو لرونکو مرکبونو نوم ایښودنه به په ۱۲ ټولګي کې مطالعه کېږي.

استلین (C₂H₂)

استلین د الکاټین د سلسلې لومړنی مرکب دی. دا مرکب یونې رنگه، زهري غاز دی. د اکسیجن په شتون کې د استلین د سوځیدو څخه اوبه، کاربن ډای اکساید او تودوخه لاس ته راځي.

شکل ۲-۱۵) فلزاتو ولیدیک کول

د استلین څخه په اکسی استلین خراغونو کې چې زیاته توروخه (3300°C) تولیدوي، د فلزاتو د پړې کولو او لیم کولو له پاره ترې ګټه اخیستل کېږي.

د درې ګوني اړیکې شتون له کبله استلین یو غیر ثابت غاز دی، د فشار په اثر چوري، نو له دې کبله هغه په فولادي استیتون لرونکو ټانکونو کې له یو ځای څخه بل ځای ته ورل کېږي.

ګڼه

د استلین استحصال:

د ضرورت وړ لوازم او مواد: کلسیم کارباید، تیره، اورګنید، ابرلین ماپر (فلاسک)، ښینه بیه نل، سوري لرونکی دکارک د لرګي سر پوښ، قیف او اوبه.

ګڼ فالاره: د کلسیم کارباید تیرې وړې کړی. هغه په ابرلین ماپر کې د لاندې شکل په څېر واچوئ او ابرلین ماپر خوله د کارک د لرګي سر پوښ په واسطه چې ښینه بیه نل ور څخه تیر شوی وي، کلسک وتړئ او د قیف په واسطه لرې اوبه په کې واچوئ وروسته بیا اورګنید ولګوئ او د نل پاسټی، برخې ته یې نيزدي کړئ د استلین د غاز لمبه په وګورئ.

احتیاط دې وشي چې ابرلین ماپر ته ټکان ورنکړئ ځکه چې استلین یو غیر ثابت غاز دی، چوري او بد بوری لري.

شکل ۲-۱۶) استلین لاس ته راوړل اوسو څپدل یې

اروماتیک هایدروکاربنونه:

د اروماتیک د مرکبونو نوم له لاتیني کلمې اروما (رېښه بوی یا عطري بوی) څخه اخیستل شوی دی. دا مرکبونه ډول، ډول بوونونه لري. بنزین لومړنی اروماتیک مرکب دی. د بنزین بړاسونه زهري دي، د ځيگر او پښتورگو د سرطاني ناروغیو سبب گرځي. ځینې اروماتیک مرکبونه چې په تنباکو کې شته دي، د سرطاني ناروغیو سبب گرځي. یو شمېر اروماتیک مرکبونه ډېر اهمیت لري؛ ځکه چې د دوا جوړولو، رنگ جوړولو او نساجي په صنعت کې ترې کار اخیستل کېږي؛ لکه: اسپرین چې د دردونو د آرام تیا لپاره، او تراسکلین چې د انټي بیوتیک په ډول استعمالېږي، اروما. د اروماتیک د مرکبونو مهمې سرچینې د ډبرو سکاره او پترولیم دي. یو له هغو موادو څخه چې د ډبرو سکارو له تدریجي تقطیر څخه لاس ته راځي د ډبرو د سکارو قیر دی. د ډبرو د سکارو قیر تور رنگه مایع ده چې د اروماتیک هایدروکاربنونو له مخلوط څخه جوړه شوي ده، که چېرې د تدریجي تقطیر تر عمليې

(۱۷-۲) شکل ډبر درملونه له عصوي
مرکباتو څخه.

لاندي وينول شعي، له هغه څخه اروماتيکي هایدروکاربنونه؛ لکه: تولوين، بنزين، نفتالين او ايتراسين لاس ته راځي.

(۱۸-۲) شکل اسپرين

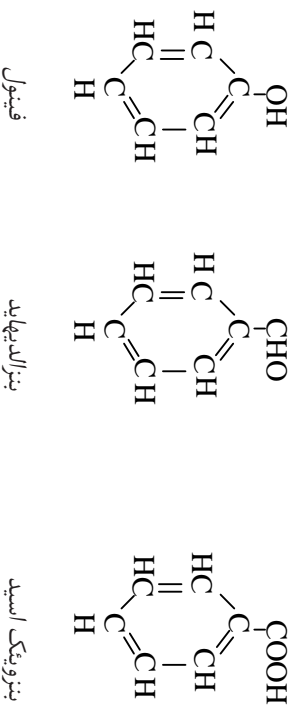
بنزين

بنزين يوه بي رنگه زهري مايع ده چې مخصوص بوی لري، په 80°C کې په ايشياسو راځي او په ضمني محلولو؛ لکه: ايترو، الکل، اسپتون او استيک اسيد کې په نښه توگه حل کېږي. همدارنگه بنزين د ضمني مرکبزو پلاره يو نښه محلول دی او د شحمياتو، زېر، آيوډين او سلفرو د حلولو پلاره په کارورل کېږي.

بنزين د هوا د اکسيجن په شتون کې د کاربن د اتومونو د زياتوالي له کبله په زېر لوگي لرونکي لمبه سوځي:

د بنزينو څښتو د مشتقاتو فورمولونه انومونه په لاندي ډول دي:

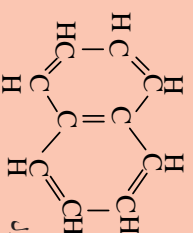

نفتالين

نفتالين هغه مرکب دی چې فورمول يې د بنزين د دوو کړيو له يو ځاي کېدو څخه داسې جوړ شوی دی چې د دواړو کړيو ترمنځ يوه گڼه ضلع موجوده ده. ماليکولي فورمول او ساختماني فورمول يې په لاندې ډول دي.

ماليکولي فورمول

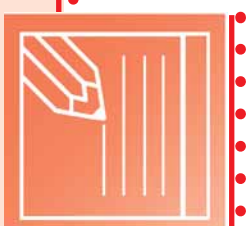

ساختماني فورمول

نفتالين د ډبرو سکارو له پر له پسې تقطير څخه د سپين رنگ کرسټونو په بڼه منځ ته راځي چې يو خاص بوی لري، د وېلي کېدو ټکي يې 80° ، دايشيدو ټکي يې 218° او په آساني سره په غاز بدلېږي. دا مرکب د کونې لارو له منځه وړي او په تشنابونو کې د بدنوی د لړي کولو له پاره هم استعمالېږي.

(۲-۱۹) شکل نفتالين اړوندېکي
هائډروکاربن په حيث

د دویم څپر کی لنډیز

- ▶ هایدرو کاربنونه عضوي مرکبونه دي چې له کاربن او هایدروجن څخه د اشتراکي اړیکې په تړلو سره جوړ شوي دي.
- ▶ الکانونه هغه هایدرو کاربنونه دي چې دکاربن دانومونو ترمنځ یې یو گوڼي اشتراکي اړیکه شته ده.
- ▶ که چېرې یو اتوم هایدروجن د الکان له یو مالیکول څخه کم شي په هغه صورت کې دالکایل گروپ جوړوي.
- ▶ هغه عضوي مرکبونه چې مالیکولي فورمول یې یو شان او ساختماني فورمول او خواص یې سره توپیر ولري، یو د بل ایزومیر بل کېږي.
- ▶ الکینونه یوه دوه گوڼي اړیکه او الکینونه یوه درې گوڼي اړیکه په خپل مالیکول کې لري او د غیر مستوی هایدرو کاربنونو په سلسلې پورې اړه لري.
- ▶ په مشبوع هایدرو کاربنونو کې تعوضي تعاملونه او په غیر مشبوع هایدرو کاربنونو کې زیاتره جمعي تعاملونه ترسره کېږي.
- ▶ اروماتیک مرکبونه هغه عضوي ترکیبونه دي چې د ډبرو له سکارو او نفتو څخه لاس ته راځي.
- ▶ اروماتیک مرکبونه په نر رنگ لورگي لرونکي لمبه سوځي.
- ▶ اروماتیک مرکبونه په مختلفو صنایعو؛ لکه: درمل جوړولو، رنگ جوړولو او په نورو کې کارول کېږي.

د دویم څپر کی پوښتنې

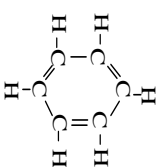
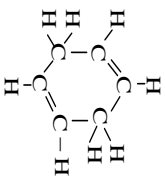
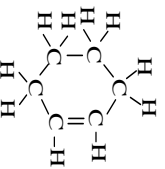
- دالاندې پوښتنې څلور خواږه لري چې یو یې سسم او درې نور یې نا سسمي دي، نا سسمي یې سسم څواب په خپلو کتابچو کې ولیکي.
- ۱- زنجیري یا ایفایټیک هایدرو کاربنونه په لاندې کومو سلسلو ویشل شوي دي؟
الف: الکان او سایکلو الکان
ج: سایکلو الکان او اروماتیک
۲- که چېرې یو اتوم هایدروجن د میتان په مالیکول کې د یوه اتوم کلورین په واسطه تعویض شي، کوم لاندې مرکب لاس ته راشي؟
الف - $CH_3 - Cl$ ب- $CH_2 - Cl$ ج- $CHCl_3$ د- CCl_4
۳- د الکانین عمومي فورمول عبارت دي له:
الف) $C_n H_{2n}$ ب) $C_n H_{2n+1}$ ج) $C_n H_{2n-2}$ د) $C_n H_{2n+2}$
۴- د الکانین د سلسلې د هایدرو کاربنو مرکبو یوازې د دوو اتومونو ترمنځ یوه لاندې اشتراکي اړیکې شتون لري.
الف: یو گوڼي رابطه ب: دوه گوڼي رابطه

- ج: درې گونې رابطه
 د: څلور گونې رابطه
 ه: د الکانين د سلسلې لومړنی مرکب کوم دی؟
 الف: میتان
 ب: پروپان
 د: ایتیلين
 ج: استیلين

د پاڼې د منځ بڼې خوا ته پوښتني او کنډې خوا ته ځوابونه لیکل شوي دي ، تاسي د سم ځواب نمبر د مربوطه پوښتني د لېنډيو په منځ کې په خپلو کتاپچو کې ولیکي.

ځوابونه	پوښتني
۱- د بټرين بوی لری. ۲- توضیحي تمبل دی. ۳- بوی یې تند دی. ۴- سایکلر الکان	۶- غیر مشبوع هایدروکاربنونه څه ډول مرکبونه دي؟ () ۷- د C_5H_{10} مرکب نوم عبارت دی له: () ۸- په مشبوع هایدروکاربنونو کې د کاربن د دو مجاورو اتومونو تر منځ څه اړیکه شتون لري؟ () ۹- C_8H_{14} څه ډول هایدروکاربن دی؟ ()
۱- درې گونې ۲- یو ځای کورونکی ۳- هغه مرکبونه دي چې د کاربن د اتومونو ولاس د هایدروجن د اتومونو په واسطه وکچ شوي نه وي. ۴- pentene	۱۰- د استلین د مرکب کیمیاوی فورمول C_2H_2 دی. () ۱۱- C_7H_{12} یو د الکانونو د سلسلې د مرکبونو څخه دی. () ۱۲- پروپان یو جامد هایدروکاربن دی. () ۱۳- C_6H_6 د بټرين فورمول دی. () ۱۴- د ایتلین په واسطه میوي په مصنوعي ډول پخوی . ()

- دا لاندي جملې په بڼې پاملرني سره ولولئ سم یې په (س) او ناسم یې په (نا) نښه کړي.
- ۱۰- د استلین د مرکب کیمیاوی فورمول C_2H_2 دی. ()
 ۱۱- C_7H_{12} یو د الکانونو د سلسلې د مرکبونو څخه دی. ()
 ۱۲- پروپان یو جامد هایدروکاربن دی. ()
 ۱۳- C_6H_6 د بټرين فورمول دی. ()
 ۱۴- د ایتلین په واسطه میوي په مصنوعي ډول پخوی . ()
- تشریحي پوښتني:
- ۱۵- له ډیرو سکارو څخه کوم ډول غاز لاسته راځي؟
 ۱۶- د ډیرو سکارو قیر د کومو ډولو مرکبونو لرونکی دی؟
 ۱۷- د ډیرو سکارو له تدریجي تقطیر څخه کوم مرکبونه لاسته راځي؟
 ۱۸- په لاندینو فورمولونو کې کوم یو د بټرين فورمول دی؟

درېم څپرکي

وظیفوي گروپونه په عضوي مرکبونو کې او صنفونه يې

خورچای به مو خښلی وي او خورزي ميري؛ لکه: انگور او هندوانې مو هم خورلي دي.

د دې میوو خوروالی په کوم ډول مرکباتو پورې اړه لري؟ همدارنگه تروي ميوې؛ لکه: لیمو او نارنج مو هم خورلي دي، د دې میوو تریو والی هم یو ډول عضوي مرکبونو ته اړه لري.

په دې څپرکي کې غواړو د عضوي مرکبونو ډولونه شرحه کړو چې هر یو یې خپل ځانگړي فزیکي او کیمیاوي خواص لري او دغه خاصیت د هغوی د مالیکول په یوه برخه کې د وظیفوي گروپ د شتون له امله پيدا کېږي. الکلونه، ایترونه، الیهایدونه، کیتونونه او کاربوکسیلیک اسیدونه له عضوي مرکبونو څخه دي چې هر یو یې ځانگړې وظیفوي گروپ لري. په ځینو نورو عضوي مرکبونو کې د وظیفوي گروپونو شمیر زیات دی. غوري (شحمیات) او کاربوهایدریتونه له دغو مرکباتو څخه دي.

د دې څپرکي په لوستلو به د لاندې پوښتنو ځوابونه زده کړئ، وظیفوي گروپونه څو ډوله دي؟ وظیفوي گروپونه د عضوي مرکبونو په خاصیت څه اغیزه لري او د مایع غوړیو او وازدي توپیر څه دی؟ کاربوهایدریتونه څو ډوله دي؟ او د ژوند مهم قندونه کوم دي؟

وظیفوي گروپونه

هغه گروپونه چې د عضوي مرکب په مالیکول کې له مشخصو اټومونو څخه جوړ شوی دی او عضوي مرکب ته یې ځانګړې فزیکي او کیمیاوي خواص وربخښلي او په هایدروکاربنونو کې زیاتره د کیمیاوي تعاملونو لامل ګرځي، د وظیفوي گروپونو په نامه یادېږي. ددې گروپونو په ترکیب کې ځنې مختلف عناصر شتون لري.

لاندې د آکسیجن لرونکي وظیفوي گروپونه او د هغوي مرکبونه د څېړنې لاندې نيسو.

(۱-۳) جدول وظیفوي گروپونه په عضوي مرکبونو کې

د مرکب نوم	وظیفوي گروپونه	عمومي فورمول	د مرکبونو فورمولونه او نومونه یې
الکول	-OH	R-OH	CH ₃ -CH ₂ -OH ایټایل الکول
ایټر	-O-	R-O-R	CH ₃ -CH ₂ -O-CH ₂ -CH ₃ دای ایټایل ایټر
الدهاید	-CHO	RCHO	CH ₃ -CHO اسټ الدهاید
کیتون	>C=O	R-CO-R	CH ₃ -CO-CH ₃ دای میتیل کیتون
تیراب	-COOH	R-COOH	CH ₃ -COOH اسټیک اسید
ایستر	-C(=O)-O-	R-COO-	CH ₃ -COO-CH ₃ دای میتیل ایستر

الکولونه

الکولونه د هایدروکاربنونو هغه آکسیجنې مشتقات دي چې د هغویو یا څو اټومه هایدروجنونه د هایدروکسیل (OH-) له یوه یا څو گروپونو په واسطه تعویض شوي دي، په دې مرکبونو کې OH- گروپ د الکولونو وظیفوي گروپ دی. عمومي فورمول یې R-O-H دی. او میتانول د دې سلسلې لومړي ساده مرکب دی.

لائی فرمولونو ته خبر شي

الکان

R-H

CH₃-H

میتان

الکول

R-OH

CH₃-OH

میتانول

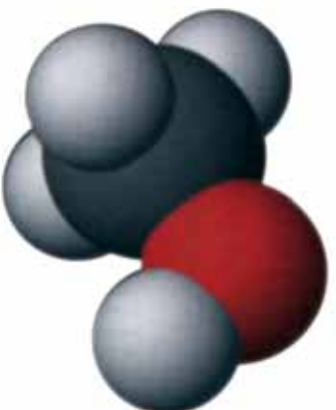

میتان

Methane

میتانول

Methanol

شکل ۳-۱) میتانول مودل

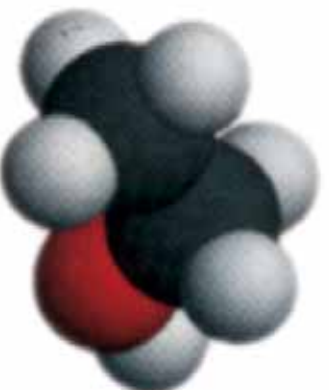

ایتان

Ethane

ایتانول

Ethanol

شکل ۳-۲) ایتانول مودل

د الکولو نوم ایښودنه

الکولونه په دوو طریقو سره نومول کېږي چې یوه یې د آیوپک (IUPAC) او بله یې معمولي طریقه ده.

د الکولونو نوم ایښودنه د آیوپک په طریقي سره داسې تر سره کېږي چې وروستي توری (e) د هایدروکاربنونو په (al) ورستاړي بدلېږي.

د الکولو نوم ایښودنه په معمولي طریقي سره داسې ده چې لومړی د الکایل نوم اخیستل کېږي، وروسته بیا د الکول کلمه ورزیاتېږي؛ لکه:

د یو شمېر الکولو نوم ایښودنه د IUPAC په طریقي سره په ۲-۳ جدول کې تر سره شوی ده.

(۲-۳) جدول د الکولو نوم ایښودنه او د هغو مربوطه الکالونو نومونه راښيي:

دهایدروکاربنونوم فورمول	د هایدروکاربن نوم	د الکول فورمول	IUPAC نوم	په پښتو نوم	د الکولو ایشیلر ځای په C
CH ₄	Methane	CH ₃ -OH	Methanol	میتانول	۶۵
C ₂ H ₆	Ethane	CH ₃ -CH ₂ -OH	Ethanol	ایتانول	۷۸
C ₃ H ₈	Propane	CH ₃ -CH ₂ -CH ₂ -OH	Propanol	پروپانول	۹۷

میتانول (میتایل الکول): دا الکول یوه بې رنگه زهري ماده ده. کثافت یې 0.97 گرام فی سانتي

متر مکعب دی، په 65°C کې په ایشیلو راځي، پخوا به یې میتایل الکول د ارچي د وچو لږگیو د پرله پسې تقطیر په واسطه لاس ته راوړل، له دې کبله یې هغه د لږگیو د الکول په نامه یاد کړي دي.

په ۲۳ ۱۹ کال په آلمان کې یوه بله طریقه د میتانول د استحصال لپاره طرح شوه، په دې طریقه کې میتانول د هایدروجن او کاربن مونو اکساید څخه دیوکساید (د جست یا کروم اکساید) په درشل کې له لاندې معادلې سره لاس ته راځي:

له میتایل الکولو څخه د محلول په توګه په ورنسوس، رنگونو، د بوټانو په څلا وړکوونکي رنگونو او لاکو کې ګټه اخیستل کېږي. د میتایل الکولو لږ مقدار څښل دروندوالي لامل ګرځي او که مقدار یې ۲۵ ګرامو ته ورسېږي، د انسان د مړینې لامل ګرځي. د دې لپاره چې د ایتایل الکولو د څښلو مخنیوی وشي، لږ مقدار میتایل الکول ورسره مخلوطوی، له میتایل الکولو څخه په نقلیه وسایطو کې د محلولو په شکل د بیخ ضد مادې په توګه ګټه اخیستل کېږي.

خو قمېته الکولونه

هغه الکولونه چې تر اوسه پورې وپېژنل شول، د هایدروکسيل (-OH) - یو ګروپ لرونکي دي، دې ټول الکولونه یو قمېته الکولونه (مونو هایدريک) وایي که الکولونه له یوه څخه زیات د هایدروکسيل ګروپونه (-OH) ولری هغو ته خو قمېته الکولونه (پولي هایدريک) وایي؛ لکه:

1,2-Ethane iol

1,2,3-propane triol ایتلین ګلايکول

ګلیسرین

ایتلین ګلايکول چې یو دوه قمېته الکول دی ، دانتي فریز (د انجماد ضد) مادي په توګه په نقلیه وسایطو کې کارول کېږي، دا ماده یوه بې بوږه ماده ده، په مایع حالت پیدا کېږي، په اوبو کې حل کېږي. محلول یې د اوبو د انجماد ټکی ټیټ راولي.

(۳-۳) شکل ایتلین ګلايکول محلول د انتي فریز مادي په توګه

ګلیسرین چې یو درې قمېته الکول دی، ټینګه او بې رنگه مایع ده، خوږ خوندلري. په اوبو کې حل کېږي. له ګلیسرین څخه د انتي فریز مادي، د پوستکي ملهم او د چاپ د رنگونو په جوړولو کې ګټه اخیستل کېږي.

ګونه

د ګلیسرین او اینټلین ګلائیکول د خواصو پرتله

د اړتیا وړ لوازم او مواد: درجه لرونکی سلنډر، اوبه، ګلیسرین، اینټلین ګلائیکول او بیکر

ګونلاړه

- لږ اینټلین ګلائیکول په یو بیکر کې واچوی، کومه پوښه او رنگ به ولري؟
 - لږ اینټلین ګلائیکول په درجه دار سلنډر کې واچوی چې نیمایي له اوبو څخه وکډ وي او بڼه یې وینسوروی، آیا د اوبو او الکلو پیللا نیلې طبعې، په سلنډر کې جوړېږي یا نه؟
- پورتنۍ تجربه د ګلیسرین په برخه کې هم تر سره کړی او پایلې یې په پخپلو کتابچو کې وليکي.

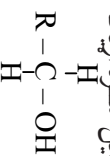
د الکلو ډولونه

د کاربن د نوعیت او د هایدروکسیل ګروپ د اړیکو پام کې نیولو سره، الکلونه په لومړني الکلو (Primary alcohol)، دویم الکلو (Secondary alcohol) او درېیمي الکلو (Tertiary alcohol) ویشل کېږي.

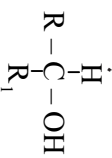
هغه کاربن چې (-OH) وړېږي وصل وي د کاربنول ($\text{C}-\text{OH}$)

کاربن په نامه یادېږي.

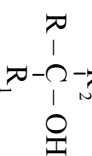
په لومړنيو الکلو کې د کاربنول کاربن له یو الکیل سره اړیکه لري چې عمومي فورمول یې په لاندې ډول دی:

که د الکلو د کاربنول کاربن له دوو ګروپونو الکیلو سره اړیکه ولري، دا الکل د دویمو الکلو په نامه یادېږي چې عمومي فورمول یې په لاندې ډول دی:

که د الکلو د کاربنول کاربن له درېو الکیلو ګروپونو سره وصل وي، دا الکل د درېمو الکلو په نامه یادېږي چې عمومي فورمول یې په لاندې ډول دی:

دي:

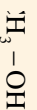
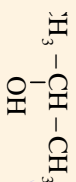
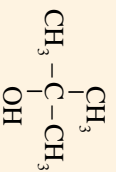

ګوڼه

لاندې فورمولونو په پام کې نیولو سره لاندې پوښتنو ته ځواب ورکړئ.

۱- د لاندینيو الکول قیمت وټاکئ.

۲- د لاندینيو الکول نوعیت څرګند کړئ

ایټانول (ایټایل الکول)

ایټایل الکول یوه روښانه مایع ده چې تیز ځانګړي بوی لري. د ایشیدو ټکی یې د سانتي ګریډ ۷۸ درجې دی او هغه له جوبانو، نشایستي او قندي موادو؛ لکه: انګورو څخه لاس ته راوړي؛ نوڅکه ورته د جوبانو الکول هم وایي. ایټایل الکول د قندي موادو د شیرې څخه د زایمز (Zymase) کتلاستي انزایم دعمل په اغیزو له لاندې معادلې سره سم لاس ته راځي:

همدارنگه ایټایل الکول د ایټیلین او اوبو له تعامل څخه د کتلاستو لکه: د

ګوګرو تیزابو په شتون کې هم حاصلېږي:

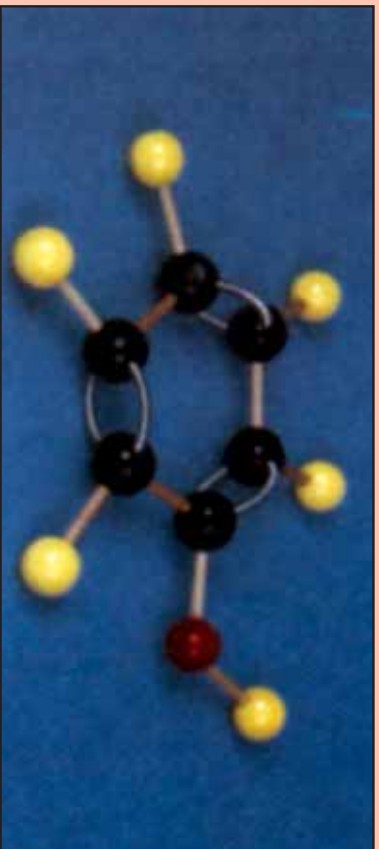
له ایټایل الکولو څخه د تینچر ایوډینو، ورنسو، پلاستیکنونو، رنگونو، درملو، انیلین جوړولو او هم په طبابت کې د ضد عفوني مادي په توګه ورڅخه کار اخیستل کېږي. ایټایل الکول یو ښه محلول دی، په ځینو هیوادو کې د سون او د انجماد ضد مادي په توګه کارول کېږي. ایټایل الکول په ډیټرو الکولي مشروباتو کې شتون لري او ځنښل یې عصبي، عضلاتي او هضمي

سیستمونه خرابوي او انسان د نښتي په حالت کې وي، له دې کبله د اسلام په سښخلي دين کې د ايتايل الکولو (شرابو) خښل قطعي حرام گرځول شوي دي (۹۰) ايه د ماده سوره)

زياتي معلومات

فينول: خالص فينول يوه جامده بلورې بې رنگه ماده ده، که چيرې فينول ديو څه وخت لپاره د هوا اکسيجن او رڼا په مقابل کې کښودل شي، بنفش رنگ خائنه خوره کوي. فينول زهري او ضد عفوني بوی لري او په طبابت کې ترې کار اخيستل کېږي.

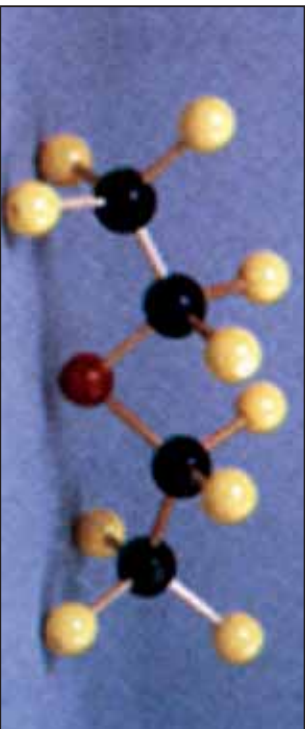

(۴-۳) شکل د فينول مودل

ايتر

کله چې د الکولو د هايډروکسيل دگروپ هايډروجن د الکايل له يوه گروپ سره تعويض شي، هغه مرکب چې لاس ته راځي، ايتر په نامه يادېږي:

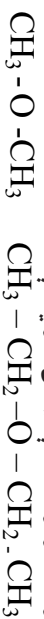

د (3-0) شکل د دای ایتیل ایترو مالیکول مودل

ایتر یوه بی رنگه او دسوزیدلو وړ مایع ده چې خاص بوی لري. پهخوا په جراحی کې له ایترو څخه د بې هوښه کونکې مادې په توګه کار اخیستل کېده. د ایترونو نوم اېنسودنه داسې ده چې په لومړي سر کې د کوچني پټې نوم او بیا د څټې پټې نوم اخیستل کېږي او د ایتر کلمه پرې زياتېږي.

که چېرې په ایترونو کې دواړو خواوې پټې یو شان وي د پټې نوم ته دای کلمه ورزیاتېږي او د ایتر کلمه په آخر کې لیکل کېږي. د ځینو ایترونو فورمولونه او نومونه لاندې لیکل شوي دي:

دای میتایل ایتر

(Dimethyl ether)

دای ایتیل ایتر

(Diethyl ether)

Methyl ethyl ether

الدهایدونه

الدهیایدونه د هایدروکاربونونو اګسیجنې مشتقات دي، یا په بل عبارت که د یوه هایدروکاربن هایدروجن اټوم د الدهاید له وظیفوي ګروپ $\text{C}=\text{O}-\text{H}$ کاربونیل ګروپ سره تعویض شي، الدهاید لاس ته راځي چې عمومي فورمول یې R-CHO دی.

د ساري په ډول: که د میتان یو اټوم هایدروجن د الدهاید ګروپ سره تعویض شي له لاندې معادلې سره سم په اسیټ الدهاید بدلېږي:

د الدهیایدونو نوم اېنسودنه داسې ده چې د اړونده هایدروکاربن د نوم وروستي توره (e) په ال وړستاري بدلېږي. په لاندې جدول کې د ځینو الدهیایدونو فورمولونه او نومونه لیکل شوي دي:

د الډيهايډونو فورمول	بين المللی نوم	پښتو نوم	د ايشيدو ټکي (C ^o)	د ويلي کيټوټکي (C ^o)	انحلاييت /100ml	شميره
H - CHO	Methanal	ميټانل	-۲۱	-۹۲	زياد منحل	۱
CH ₃ - CHO	Ethanal	ايټانل	۲۰	-۱۲۳	زياد منحل	۲
CH ₃ - CH ₂ - CHO	Propanal	پروپانل	۴۹	-۸۱	زياد منحل	۳
CH ₃ - (CH) ₂ - CHO	Butanal	بيوټانل	۷۵	-۹۷	منحل دي	۴
CH ₃ - CH ₂ - CH ₂ - CH ₂ - CHO	Pentanal	پنټانل	۱۰۴	-۹۲	لر منحل	۵
C ₆ H ₅ - CHO	Benzaldehyde	بنزالډيهايډ	۱۷۸	-۲۶	لر منحل	۶

(۳-۳) جدول د الډيهايډونو نومونه، فورمولونه او ځينې فزيکي خواص يې:

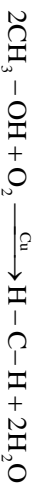
ګرڼه: د لانډي الډيهايډونو نومونه وليکي

ميټانل (فارم الډيهايډ)

فارم الډيهايډ يا ميټانل، هغه غاز دی چې تيز بوی لري او په سلوکي ۴؛ غلظت لرونکي محلول يې د فارملين په نامه يادېږي چې له دغې مادې څخه په لابراتوارونو کې د مورو د جسدونو د ساتنې لپاره او هم په صنعت کې ډيلاستيکو او رنگو په جوړولو کې کار اخيستل کېږي.

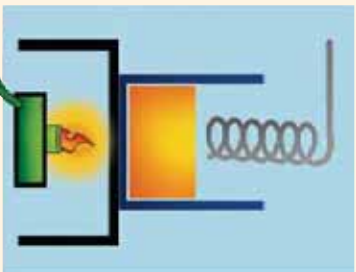
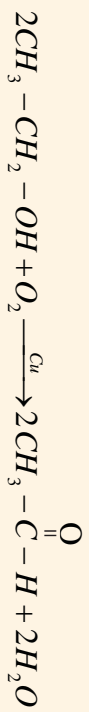
په صنعت کې فارم الډيهايډ داسې لاس ته راوړي چې د ميټانول غاز او هوا براسونه له سره شوي (فوخ شوي) مس څخه تيروي، په پايله کې ميټانل لاس ته راځي، دلته مس د کلسټ رول لوبوي:

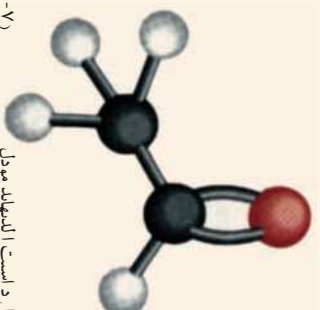
ګرڼه

د ايټانل استحصال

د اړتيا وړ لوازم او مواد: بيکر، جلی، د تودوخې سر چينه، مسي مزی، ايټانل الکول.
 ګرڼلاره: د ۲۰ ملي ليترو په اندازه ايټانل الکول په يو بيکر کې واچوي. د هغه بوی ته پام وکړئ، مسي مزی د فټر په شکل جوړ کړئ، بيکر تود کړئ او فلزي مسي سيم هم د اور په لسمه تود کړئ. او ژر يې ديکر خوړې ته ونيسئ، چې د الکولو براس ورسره تماس و مومي. په دغه حالت کې د فلز پر مخ څه بدلون ليدل کېږي؟
 فسري سيم په پاملرنې سره له بيکر څخه راوباسئ، او بوي يې وکړئ، تاسې به غير صادي بوی حس کړئ، دا بوي د اسيت الډيهايډ دي. د تعامل معادله يې په لاندي ډول ده:

شکل ۳-۷) تجزيه دستگاه

شکل ۳-۶) استالديهيد مولد

زياتي معلومات

بنزالديهيد: بنزالديهيد يوه بې رنگه غوړ بڼه مایع ده او تر ټولو ساده اروماتيکي الديهيد دی چې فورمول يې $\text{C}_6\text{H}_5 - \text{CHO}$ دی. دا مرکب د ترخو بادامو په غوړيو کې شتون لري؛ نوڅکه د ترخو بادامو د غوړيو په نامه شهرت لري. له دغې مادې څخه د رنگ او عطر جوړولو په صنعت کې کار اخيستل کېږي.

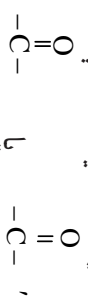
شکل ۳-۹) ترخه بادام

شکل ۳-۸) بنزالديهيد مولد

کیتونونه

کیتونونه د هایدرو کاربنونو اکسیجنی مشتقات دي چې د کاربونیل گروپ د الکیل له دوو گروپونو سره تړلي شي او عمومي فورمول يې په لاندې ډول دی:

په دې فورمولونو کې R او R' کېدای شي چې یو شان یا مختلف قیمت ولري، هغه کیتونونه چې مالیکولي وزن يې کوچنی وي، د مایع په حالت او هغه کیتونونه چې په ترکیب کې يې له یو ولسو څخه زیات کاربن ولري، د جامد په حالت دي. کیتونونه د رنگه کیمیاوي موادو په استحصال کې د محلول په توگه کارول کېږي.

د کیتونو نوم اېنسونه د آیونیک په طریقه داسې ده چې د اړونده هایدروکاربن د نوم وروستی e توری په one ورستاری بدلېږي.

په معمولي طریقې د کیتونو نوم اېنسونه داسې ده چې لومړي د کوچني، بقیې نوم او ورسې يې د ضعیفې بقیې نوم او په پای کې د کیتون کلمه ذکر کېږي. که چېرې بقیې يې متناظري وي د کیتونو پایي شونو د نوم پراسس کې دای ووزیات کېږي او د کیتون کلمه ورسره لیکل کېږي.

(۴-۳) جدول ځنې کیتونونه او د هغوی خواص:

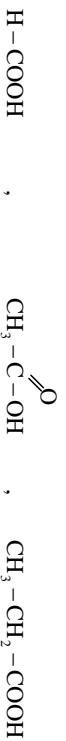
فورمول	معمولي نوم	سیستم نوم IUPAC	د ویلي کیدو پکې (°C)	د اېشیدو پکې (°C)	حل کېدل
CH ₃ COCH ₃	دای میتایل کیتون	Propanone	-۹۵	۶۵	په هر نسبت
CH ₃ COCH ₂ CH ₃	ایتایل میتایل کیتون	butanone	-۸۶	۸۰	ډیر منحل
C ₆ H ₅ COCH ₃	میتایل فینایل کیتون	Phenylethanone	۲۱	۲۰۲	غیر منحل

عضوي تیزابونه

عضوي تیزابونه هغه مرکبونه دي چې د کاربوکسیل گروپ يې په ترکیب کې شتون لري، هغه مرکبات چې د کاربوکسیل گروپ لرونکي وي د کاربوکسیلیک اسیدونو (Carboxylic acid) په نامه یادېږي چې عمومي فورمول يې $\text{C}-\text{OH}$ دی.

د عضوي تيزابونو په پورتني عمومي فورمول کې R مختلف قيمتونه؛ لکه: ميتال (CH_3)، ايتال (C_2H_5) او داسې نور اخیستلای شي، د ساري په توگه: په فارميک اسيد کې د R قيمت يو هایدروجن دی (HCOOH) او په استیک اسيد ($\text{CH}_3\text{-COOH}$) کې د R قيمت CH_3 ، او په پروپانوئیک اسيد ($\text{C}_2\text{H}_5\text{-COOH}$) کې د R قيمت (C_2H_5) دی. همدا رنگه د R قيمت کېدای شي چې اروماتیک وي: بنزويک اسيد ($\text{C}_6\text{H}_5\text{-COOH}$) چې يو عضوي تيزاب دی، تيزابي خواص يې نسبت معنوي تيزابو ته ضعیف دي.

عضوي تيزابونه په ډېرو پخوانيو زمانو کې پېژندل شوي دي او نوم ايښودنه يې د هغوی د اړونده سرچينو له مخې عملي شوي ده؛ لکه فارميک اسيد (H-COOH) چې د لاتيني اصطلاح *formica* څخه اخیستل شوي دي چې د مېرې معنی لري (د مېرې تيزاب) او د سرکې ($\text{CH}_3\text{-COOH}$) نوم له لاتيني *Acetum* څخه اخیستل شوی دی چې د سرکې معنی لري. د ايوړک په سيستم د مشبوع هایدروکاربن د نوم په پلي کې د e توري په ځای د oic وروستاړي راول کېږي او د اسيد کلمه ورسره زياتېږي؛ لکه:

Methanoic acid, ethanoic acid, Propanoic acid

پروپانوئیک اسيد استیک اسيد/تيزاب (سرکه) فارميک اسيد (د مېرې تيزاب)
 په رواشو کې اگر الیک اسيد، په ترووشيلو کې الکتیک اسيد او په ليمو او نارنج کې ستریک اسيد شته دي، د انومونه له هغو د سرچينو څخه اخیستل شوي دی.

الف

ب

(۱-۳) شکل الف- الکتیک اسيد
 ب- ستریک اسيد

میتانوزیک اسید (فارمیک اسید): دکاربوکسیلیک تیزابو د مشبوع هایلدروکاربنونو د سلسلې لومړنی مرکب فارمیک اسید دی چې یوه بې رنگه مایع او تخریش کونکې بوی لري. دا تیزاب د سررو میوزیانو د وجود دمخ کې برخې له ځانگړو غدو څخه ترشح کېږي او هم د ضومبسو او مچيو په نیتیمونو کې او په ځینو ششو نباتاتو کې لکه: په پالکو کې شتون لري.

(۱۱-۳) شکل فارمیک اسید لرونکي میږیان

فارمیک اسید په کیمیاوي صنایعو (نساجي او څرمنو جوړولو) کې د مکررونونو د لرې کولو مادې په توگه کارول کېږي. په کورونو کې د لوښو منگ د لرې کولو لپاره استعمالېږي. د فارمیک اسید د لاس ته راوړلو مهمه طریقه د سودیم فارمیت او دگوگرو تیزابو ترمنځ تعامل دی:

سودیم فارمیت

سودیم های سلفیت فارمیک اسید

استیک اسید: بې رنگه مایع ده، تخریش کونکې بوی لري، د سانتي گراد په ۱۱۸ درجو کې په اېشپښو راځي او د سانتي گراد په ۱۶.۵ درجو کې دېخ په ډول کرسټلونه جوړوي. کیمیاوي فورمول یې CH_3COOH دی. د سرکې تیزاب له لاندې معادلې سره سم دایټیل الکول له ضعیف اکسیدیشن څخه لاس ته راځي:

د سرکي تيزابو څخه په رنگونو، مصنوعي ورپښمو، استيت سلولوز او پلاستيک جوړولو کې کار اخستل کېږي او هم د يو عضوي محال په توگه استعمالېږي.

(۱۲-۳) شکل د استیک اسيد ساتنه په پلاستيکي لوبڼو کې

زياتي معلومات

اگرالېک اسيد: اگرالېک اسيد يوه سپين رنگي جامده ماده ده چې مالگي بې په ځينو شتو نباتاتو، لکه رومي بانجانو، مليو، پالکو او نورو موادو کې شتون لري. اگرالېک تيزاب د کاربوکسيل له دوو گروپونو څخه جوړ شوی دی:

د اگرالېک اسيد د جوړښت فورمول

(۱۳-۳) شکل اگرالېک اسيد په سانو کې

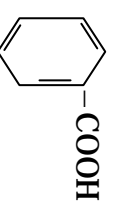
بنزوئیک اسيد: د بنزينو له اکسيجن لرونکو مشتقاتو څخه يو هم بنزوئیک اسيد دی.

بنزوئیک اسيد د ارومانیک عضوي تيزابونو له ډلې څخه دی. د ډولې کېلو ټکي بې د ساتني گراد ۱۱۲ درجې دی. دغه تيزاب د خوراكي توکو په ذخيره کې د خوړو د خرابيدو د مخ نيوی په منظور استعمالېږي، ځکه چې د پوښکو او خمير ماڼي د ودې او تکثير مخ نيوي کوي، همدا رنگه بنزوئیک اسيد د سوديم بنزوئيت د لاس ته راوړلو لپاره هم کارول کېږي:

بنزوئیک اسيد

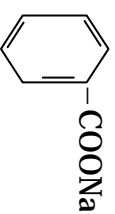
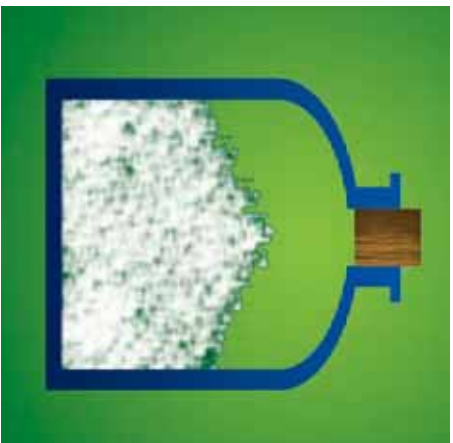
سوديم بنزوئيت

ساختماني فورمول

د بنزوئیک اسيد

سوديم بنزوئيت يوه سپين بڅونه ماده ده چې د خوړلو موادو د ساتلو لپاره استعمالېږي.

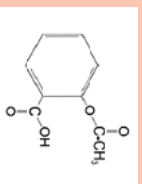
د سدیم بنزوئټ فورمول

(۱۶-۳) شکل سدیم بنزوئټ مالګه

زیاتي معلومات

د سلیسیک تیزاب چې په مصنوعي توګه لاس ته راځي، د دوا جوړولو په صنعت کې د اسپرین په جوړولو کې د لورنیمو موادو په توګه کارول کېږي. دا تیزاب د ارومانیک عضوي تیزابونو له ډلې څخه دی چې یوه سپینه بلوري ماده ده. اسپرین چې د بنزین له اړوندو مشتقاتو څخه دی، زیات خوړل یې د معدې د ناروغیو لامل ګرځي. باید د اسپرین له زیاتو خوړلو څخه ډډه وشي.

د اسپرین فورمول

(۱۵-۳) شکل د اسپرین ټابلټ

شحمي تیزابونه

شحمي تیزابونه هغه تیزابونه دي چې په خپل ترکیب کې دکاربوکسیل او د هایدروکاربن اوږد زنځیر لرونکې عضوي ګروپ لري، د دوی په مالیکول کې دکاربن د اتومو تعداد ۴ او یا اضافه له څلورو کاربنونو څخه دی، شحمي تیزابونه له ګلیسرین سره تعامل کوي او د ګلیسرول ایستر تشکیلوي، تر ټولو ساده شحمي تیزاب بیوتاریک اسید (C_3H_7COOH) دی چې دکاربن څلور اتومه لري. لاندې د دېزو مهمو شحمي تیزابونو نوم او فورمول لیکلي شوي دي.

ستاریک اسید $C_{17}H_{35} - COOH$ پالمیک اسید $C_{15}H_{31} - COOH$

اولیک اسید $C_{17}H_{33} - COOH$

ستيارک اسيد مشبوع شحمي تيزاب دي چي په 70°C ويلي کيږي او ساختماني فورمول يې $\text{COOH} - (\text{CH}_2)_{16} - \text{CH}_3$ دی. اولیک اسيد غير مشبوع شحمي تيزاب دي چي په ایسترو او الکولو کې حلېږي د ويلي کېدو ټکي يې 13°C او ساختماني فورمول يې دا دی:

$$\text{CH}_3 - (\text{CH}_2)_7 - \text{CH} = \text{CH} - (\text{CH}_2)_7 - \text{COOH}$$

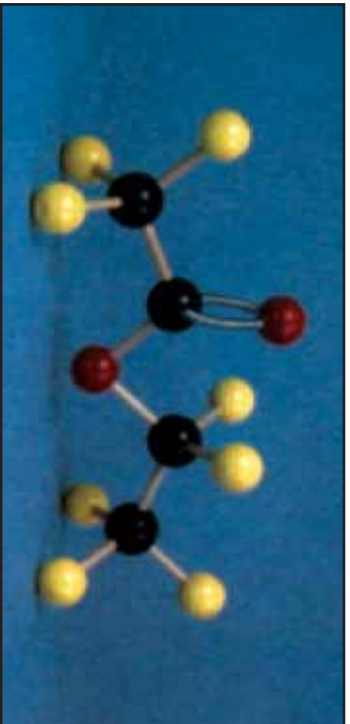

(ب) ستيارک اسيد

شکل (۱۶-۳) د اولیک اسيد فضلي فورمول تپوډل

ایسترونه

ایسترونه د عضوي تيزابونو آکسيجنې مشتقات دي چي د عضوي تيزابو د هايډروکسيل د گروپ ($-\text{OH}$) د بدلېدو د الکا اوکسي گروپ ($-\text{OR}$) په واسطه لاسته راځي. دا مرکبونه د عضوي تيزابو د مالگو په نامه هم يادېږي.

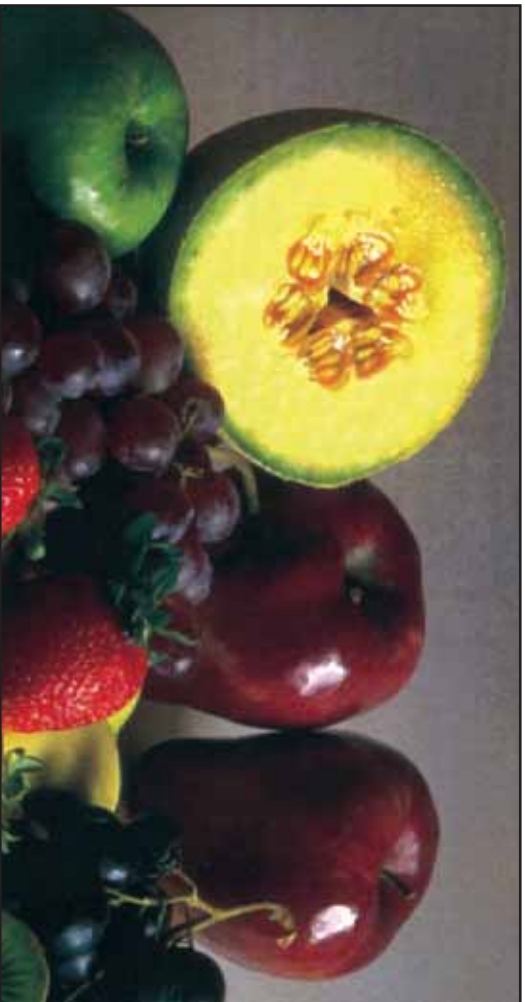
عمومي فورمول يې $\text{R}' - \text{C}(\text{O}) - \text{OR}$ دی. د ایسترونو وظيفوي گروپ ($-\text{C}(\text{O})-$) دی چي د الکايل دوو گروپو سره اړيکي لري. پرته د ميتايل فارميت ($\text{CH}_3 - \text{C}(\text{O}) - \text{O} - \text{CH}_3$) چي د وظيفوي گروپ کاربن يې له هايډروجن سره اړيکه لري.

شکل (۱۷-۳) ميتايل فارميت موډل

هغه ایسترونه چي د الکايل گروپونه يې کوچني دي، يې رنگه مايع او بڼه بوی لري. سرچينه يې نباتاتو گل او ميوې دي چي بوی يې د ایسترون په گل دارو ميو کې ورنښي.

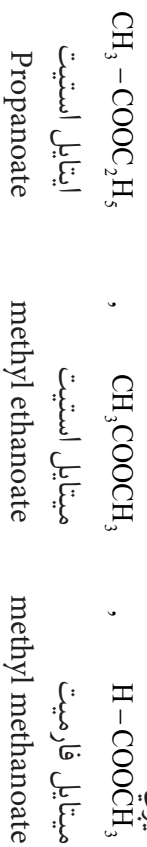
ایسترونه د عضوی تیزابونو او الکلو له تعامل څخه لاس ته راځي چې دا تعامل د ایستریفیکیشن (Esterification) په نامه یادېږي:

(۱۸-۳) شکل ایستر لرونکي مومي

د ایسترونو نوم ایښودنه

د ایسترونو نوم ایښودنه په لاندې ډول تر سره کېږي:
 په لومړي سر کې د هغه الکایل گروپونوم چې د کاربوکسیل له اکسیجن سره د هایدروجن پر ځای نښتی دی، اخیستل کېږي او وروسته بیا د کاربوکسیل د پاڼې برخې نوم چې ic acid وروستاری یې - oate - بدلیږي، لیکل کېږي؛ لکه:

وازدې او غوري

وازدې او غوري د گلیسرول او شحمي تیزابو ایسترونه دي چې له حیواني او نباتي موادو څخه لاس ته راځي.

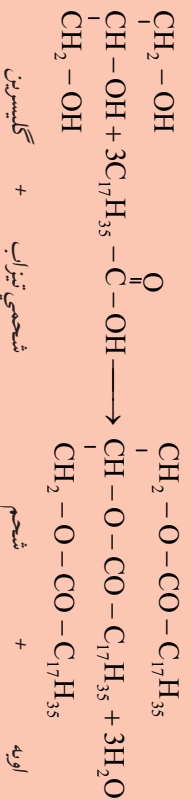

زیاتې معلومات

جیوانی وازې په عمومي ډول (لکه: ستیازین او بیوتازین (کوچ) جامد او نیمه جامد دی، خو د نباتو غوړو یوه برخه؛ لکه: د زیتونو، پنبه دانو، د کونخلو، زغرو، شرشمو او نور تیل مایع حالت لري.

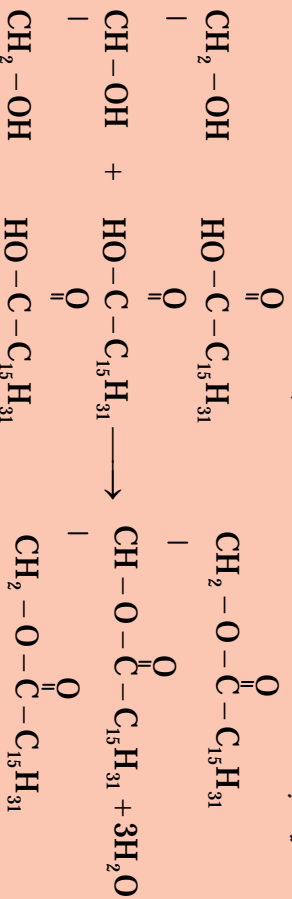
که شحمي تیزاب چې د ایسترو د جوړېدو لامل ګرځي، غیر مشبوع وي غوړي بې مایع وي؛ یعنې مایع غوړي غیر مشبوع دي.

د حیواني غوړو (fat) د کولې د تودوخې په درجه کې جامد او نباتي غوړي (Oil) مایع وي. ستیازین، پالمیتین، اولئین غوړي او وازې د ګلیسر ایل ایسترونه دي، که چېرې ګلیسرین د درو هایدروکسیلو ګروپونو د هایدروجن اتومونه د تیزابونو د اسایل ګروپ (-C=O) په واسطه تعویض شي، ګلیسر ایل ایسترونه لاس ته راځي:

شحمیاتو نوم ایښودنه داسې ده چې لومړی د ګلیسر ایل کلمه او وروپسې د شحمي تیزابو الکیل د ګروپونو نوم اخیستل کېږي. څرنگه چې پوهېږي د عضوي تیزابونو پاتې شوي نوم داسې لوستل کېږي چې د عضوي تیزابونو د نوم پای (oic acid) په (oate-) بدلېږي، له دې کبله د ستیازین وازده د ګلیسر ایل ترای ستیازیت په نوم یادېږي.

د پالمیتین شحم د ګلیسرین او پالمیتیک اسید له تعامل څخه له لاندي معادلې سره سم لاس ته راځي چې د ګلیسر ایل ترای پالمیتیت په نامه یادېږي:

اولئین غوري: دا غوري مایع دی. د غیر مشبوع شحمي تیزابو یعنی اولئیک اسید ($C_{17}H_{33}COOH$) چي دوه گونې ایشتراکي رابطه لري او د گلیسرین له تعامل څخه لاس ته راځي. مایع غوري په پخلي کې د کارولو لپاره له مهمو غوریو څخه شمیرل کېږي او د روغتیا لپاره ډیر ګټور دی. مایع غوري د لېږدونې او ښې ساتنې په خاطر جامد کوي. مایع ښاي غوري د هایدروجنیشن د عملې په واسطه د نکلور (Ni) د کاتلیست په شتون کې په جامدو او نیمه جامدو ایسترونو بدلوي؛ د مثال په توګه: Margarine

غوري په همدې طریقه جامد شوي دي او هم د رنگ او ښه بوی په خاطر اضافي مواد په کې ورزیاتوي. د مارجرین زیات مصرف د انسان په بدن کې د وریډونو د بندیدو لامل ګرځي، له دې کبله د داسې غوریو استعمال د روغتیا لپاره مضر دی او د زړه د ناروغیو لامل کېږي. کوچ د اولین او پالمین څخه سربیره، د بیوتارین وازده هم لري. د ښځو پوستکي د اولین د شتون له کبله نرم دی.

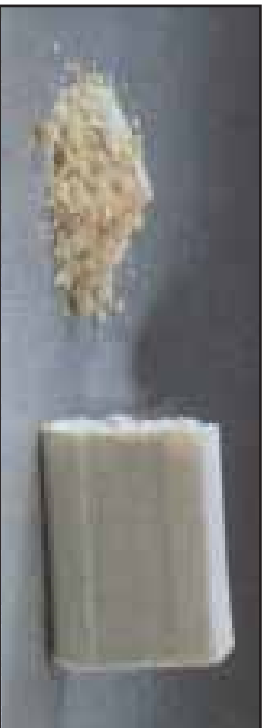
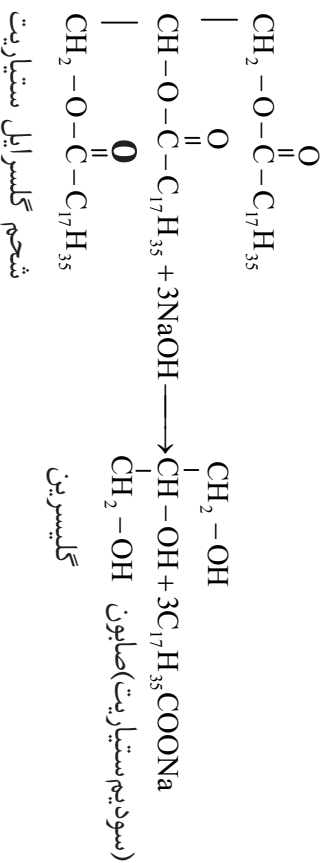
(۱۹-۳) شکل دوه ښايي غوري

(۲۰-۳) شکل اولئین پالمین غوري په جوړولو کې

صابون

صابون د شحمي تيزابونو سونديم يا پتاسيم مالگه ده، صابون يو مهمه ماده ده چي د خان، کالو او دکور سامانونو د مينځلو لپاره استعماليري. که جيواني وازده يا نباتي غوړيو ته له سونديم هايدروکسايډ يا پتاسيم هايدروکسايډ سره يو ځاي تودوخه ورکړو. دکيمياوي تعامل په پايله کې، گليسرين او صابون لاس ته راځي:

شکل د صابون يو ټول (۲۱-۳)

د صابون د بسوی له منځه وړلو لپاره، عطري مواد او رنگ پکې ورزياتوي.

د خان مينځلو او کالو مينځلو صابونونو تر منځ توپير

د لاس او خان مينځلو صابون له نباتي وازدي څخه جوړوي، قيمتي عطر هم پکې گډوي، په دې صابون کې د NaOH و KOH مقدار معين وي د کالو مينځلو صابون کې ارزان قيمته عطر استعمالوي او د NaOH مقدار

ورزباتومي چي د کاليسو خيږي او
 ښاپاکي په آسانه ليري کړي.

شکل (۲۲-۳) ښکل صابونو ډولونه

کړنه

صابون جوړول

د اړتيا وړ لوازم او مواد: بيکر، د تودوخې سرچينه، کاچونه، وزده، سونډيم کلورايډ، سونډيم هيلډروکسايډ او عطر.
 کړنلاره 50ml مایع وزده په يو بيکر کې واچوي، 15ml د سونډيم هيلډروکسايډ ټينگ (ظليط) محلول (۰.۴ فيصده)
 پرې ور زيات کړي، مخلوط ته په کړاره تودوخه ورکړي او په عين وخت کې يې په کاچو غه وړوي، تر څو يوه ټينگه خميره
 جوړه شي. څرنگه چې د صابون جوړولو په عمليه کې گليسرين هم لاسته راځي او صابون د گليسرين په شتون کې نرم وي،
 په بل لور ټينسي کې 150ml اوبه د ايشينو تر حده تودوي کړي او د جوړې خميرې برخه په کې واچوي 50ml د خوړو د
 مالگي مشيخ محلول ور زيات کړي د څو څاخکو عطرو له زياتولو وروسته بيا لورنيې په يخو اوبو کې کيږي چې سور شي،
 صابون په قالب کې واچوي، د دې عمليه د سرته رسولو په پای کې جوړ شوی صابون امتحان کړي.

شکل (۲۳-۳) صابون جوړولو پړاونه

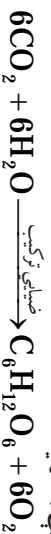

کاربو هایدريتونه

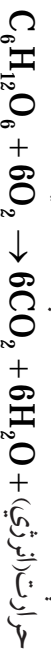
د کاربو هایدريتونو اصطلاح هغو مرکبونو ته کارول کېږي چې له کاربن، هایدروجن او آکسیجن څخه تشکیل شوي دي، عمومي فورمول يې $C_n(H_2O)_m$ دي؛ لکه: گلوکوز $C_6H_{12}O_6$ او بسره $C_{12}H_{22}O_{11}$ ، د عمومي فورمول په بڼه يې داسې هم ليکلی شو: گلوکوز $C_6(H_2O)_6$ ، بسره $C_{12}(H_2O)_{11}$.

د فورمولونه د دې لامل گرځيدلي وو، فکر وشي چې کاربوهايډريتونه د کاربن اوبه لرونکي مرکبونه دي، دا صحيح نوم نه دی؛ خو دا نوم ورته په کار ورل شوی دی. کاربو هایدريتونه د استعمال ډېر ځايونه لري ځينې يې د خوړو په توگه د انرژي د توليد لپاره استعمال کېږي همدارنگه د کالو او د کورونو د لوازمو؛ لکه مينر، څوکی، دروازي او کاغذ په جوړولو کې ور څخه گټه اخيستل کېږي.

کاربوهايډريتونه په نباتاتو کې د ضيائي ترکيب (فوتوسنتيز) د عملي محصولات دی چې د نباتاتو شنبې يا CO_2 له هوا څخه او اوبه د رينسو په واسطه اخلي او په گلوکوز باندې يې بدلوي:

قند په وجود کې د انرژۍ د توليد لپاره په لاندې ډول سوزي:

حرارت(انرژي)

د کاربوهايډريتونو ډولونه

۱- **يو قيمته قندونه:** يو قيمته قندونه هغه کاربوهايډريتونه دي چې په ساده کاربوهايډريتونو تبديل او هايډروليز نه شي، يا هغه کاربوهايډريتونه چې د نړيو تيزابو په شتون کې د هايډروليز په واسطه په ساده موادو نه تجزيه کېږي؛ لکه: گلوکوز، فرکتوز او گالکتوز، يو قيمته قندونه دي.

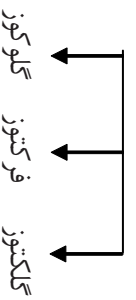
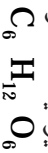
۲- **دوه قيمته قندونه:** هغه قندونه چې د تيزابو په شتون کې په ساده يا يو قيمته قندونو هايډروليز کېږي، د دوه قيمته قندونو په نامه يادېږي. دا چې د دوه قيمته قندونو هر ماليکول د يو قيمته قندونو دوه ماليکولونه لري، په دې اساس دوه قيمته قندونو ته دای سکر ايډونه هم وايي. د دې گروپ مهم قندونه سکروروز(ره) لکتوز(د شيلو قند) او مالټوز (د اوريشو قند) دي.

۳- **څو قيمته قندونه:** هغه قندونه چې د يو قيمته قندونو په څو ماليکولو سره هايډروليز کېدای شي، د څو قيمته قندونو په نامه يادېږي؛ لکه: نشايسته او سلولوز.

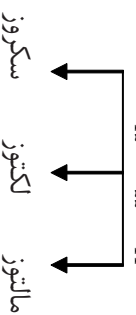
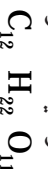

شکل هود۱ (۲۴-۲۳)

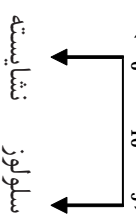
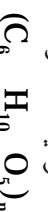
يو قيمته قندونه

دوه قيمته قندونه

څو قيمته قندونه

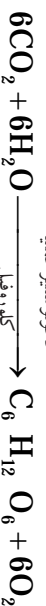
گلوکوز

گلوکوز چې مالیکولي فورمول يې $C_6H_{12}O_6$ او یو قیتمه مهم قند دی، د انگورو په اوبو او شاتو کې په لوړه کچه موندل کېږي. په همدې دلیل د انگورو قند په نامه هم یادېږي. پوره او نور قندونه د انسان په بدن کې مخکې له دې چې انرژي تولید کړي، هایدرولیز او په گلوکوز او فرکټوز بدلېږي.

شکل (۲۵-۳) انگور، دکارو هایدريتو

سرچينه

اکسیجن + گلوکوز \rightarrow اوبه + کاربن دای اکساید

گلوکوز سسپین بڼه بلوري ماده ده او خون خوند لري خو خوږوالي يې له بورې څخه لږ دی. دا قند دویني د جریان په واسطه ټول بدن ته رسول کېږي. گلوکوز د مغز د حجرو د انرژي د پوره کولو اصلي منبع گڼل کېږي.

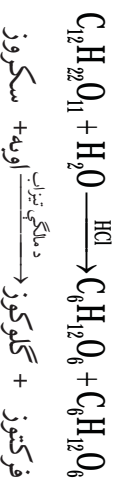
له گلوکوز څخه په شکريني جوړولو (قنادی)، د کوچینانو خوړو، طبابت او د مشرویاتو په جوړولو کې گټه اخیستل کېږي. ترڅو چې کاربو هایدريتونه په گلوکوز بدل نشي، د بدن دښه نه جالبېږي.

(۲۶-۳) شکل د تخمېکي توت د وکتوز سرچينه

فرکټوز: د فرکټوز مالیکولي فورمول د گلوکوز په شان $C_6H_{12}O_6$ دی، فرکټوز، شاتو، پخو میوو او د گلابو په شیره کې له گلوکوز سره یو ځای پیدا کېږي او له گلوکوز نه زیات خوږ دی. په اوبو کې د حل کېدو وړ دی.

سکروز (بوره): سکروز د چغندر یا گني په قند مشهور دی، دا یو دوه قیمتته قند د یو مالیکول گلوکوز او یو مالیکول فرکتوز څخه جوړ شوی دی. سکروز یوه سپینه بلوري او خوږه ماده ده چې د تیزابو یا انزایمونو په شتون کې په دوو مالیکولونو (گلوکوز او فرکتوز) هایدرولیز کېږي.

بوره له گنيو او چغندرو څخه داسې لاس ته راځي، چې د گنيو او چغندرو اوبه د فشار په واسطه باسي، بیا په گنيې اوبه نه رسېدلي چونه اچوي چې فاضله مواد (پروتيني مواد) یې لاندې کيني او پاتې محلول یې فلتر کوي، فلتر شوي محلول په هوا نه لرونکو ډیګونو کې اچوي او د تودوخې په واسطه یې اوبه تبخیروي. هغه اومه قند چې په دې ډول لاس ته راځي سپین رنگ نه لري؛ نو د دې لپاره چې سپین قند لاس ته راوړل شي، د رنگه موادو د جذب لپاره هغه بیا په اوبو کې حل کوي او د فعالو سګارو له فلتر څخه یې تیروي، فلتر شوي مایع د دویم ځل لپاره په هوا نه لرونکو ډیګونو کې اچول کېږي او اوبه یې تبخیرېږي. په پایله کې د استعمال وړ سپین سکروز حاصلېږي.

بوره په کورونو کې په ډول، ډول خوړو کې کارول کېږي. له سکروز څخه د اکرایک تیزاب جوړوي. که سکروز د سرکې له تیزابو یا د میوو اوبو سره د یوه وخت لپاره ایشول شي، د سکروزو یوه برخه؛ لکه څنګه چې محکې وویل شول، په یو قیمتته قند بدلېږي چې ډیر خوږ دی او نه مینلور کېږي؛ نو ځکه د مرینا، چاکلیت او شربني په جوړولو کې ترې کار اخیستل کېږي.

لکتوز: لکتوز یو دوه قیمتته قند دی چې د شیدو د قند په نامه هم یادېږي. دا قند د ټولو حیواناتو په شیدو کې موندل کېږي. د انسان شیدي په سلو کې 6%، د خوا شیدي په سلو کې 4% لکتوز لري. د لکتوز خوږ والي نسبت یوري ته لږ دی. لکتوز د انزایم او اوبو په اغیزه په یو مالیکول گلوکوز او یو مالیکول گالکتوز هایدرولیز کېږي.

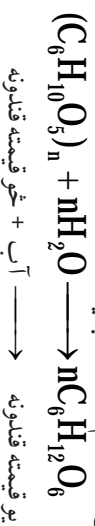
(۲۸-۳) شکل د بورې استعمال په چاکلیت جوړولو کې

(۲۷-۳) د بورې جوړول له چغندرو څخه

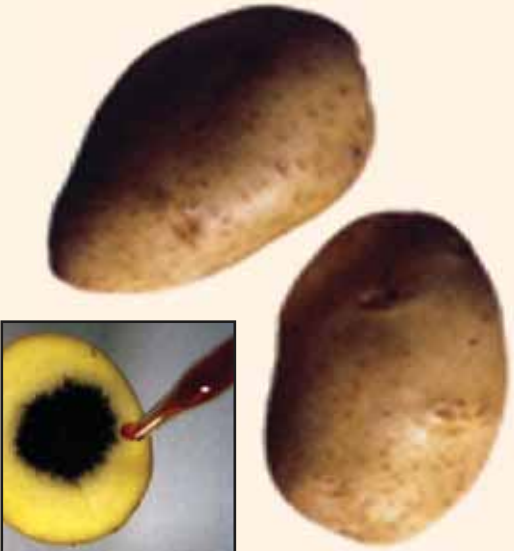
خو قیمته قندونه

دا قندونه د هایدروولیز د عملی په واسطه د یو قیمته قندونو په خو مالیکولو له لاندې معادلې سره سم تجزیه کیږي:

د خو قیمته قندونو له ډلې څخه نشایسته او سلولوز مهم قندونه دي. نشایسته: نشایسته په یخو اوبو کې حل کیږي او په ګرمو اوبو کې نه حل کیږي، کله چې نشایستی ته له اوبو او تیزابونو سره تودوخه ورکړل شي د کاربو هایدراتونو په ساده مالیکولونو تجزیه کیږي.

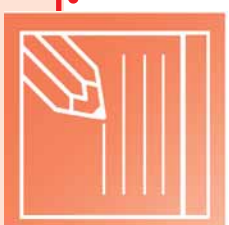
د نشایستی مهمې سرچینې جوار، غنم، وریجې، لویا، نخود او کچالو دي. اومي میوې هم نشایسته لري.

ګونه
د نشایستی پېژندنه
د اړتیا وړ لوازمو او موادو: د ایزوتیوزی
محل، کچالو، چاقو.
ګونډلار: د چاقو په واسطه د کچالو پوستکي لري کړئ، وروسته بیا پر نوموړي کچالو یو یا دوه څانګې د ایزوتیوزی محل و اچوئ د محلول اغیزه وګورئ چې کچالو څه ډول رنگ ځانته غوره کوي. د تجزیې پایله وریاست.

(۳-۲۹) شکل د ایزوتیوزی اغیزه په کچالو باندې

سلولوز: د سلولوز مالیکولونه له نشایستی د مالیکولونو څخه غټ دي او په طبیعت کې نسبت نشایستی ته زیات پیدا کیږي. د نباتاتو د حجرو دیوالونه له سلولوز څخه جوړ شوي دي، لرګي او مالوچ (بڼه) د سلولوز دوه مهمې سرچینې دي. د فایبر کاغذ خالص سلولوز دی. سلولوز د پودرو او هم د ریسینو په شکل وجود لري. په اوبو او عضوي حل کېدونکو کې نه حل کیږي.

د درېم څپرکي لنډيز

- ▶ له ايتال الکلو څخه په روغتيا کې د ضد عفوني مادي په توگه گټه اخيستل کېږي.
- ▶ که چېرې د اکسيجن اټوم له دوو عضوي بڼو (R) سره اړيکې ولري، مرکب يې د ايتر په نامه يادېږي.
- ▶ الډيهايډونه او کيتونونه اکسيجن لرونکي عضوي مرکبونه دي چې په الډيهايډ کې وظيفوي گروپ $\text{C}(=\text{O})-\text{H}$ او د کيتون $\text{C}(=\text{O})-\text{O}$ دي.
- ▶ هغه عضوي مرکبونه چې يو ډول وظيفوي گروپونه لري، تقريباً مشابه فزيکي او کيمياوي خواص لري.
- ▶ د عضوي تيزابونو او الکلونو له تعامل څخه اوبه او ايسټر لاس ته راځي.
- ▶ وازدي د مشبوع شحمي تيزابونو او گليسرينو ايسټرونه دي.
- ▶ سټيارک اسيد مشبوع شحمي تيزاب دی.
- ▶ مايخ غوړي د کناست په شتون کې د هايډروجنېشن د عمليې په واسطه په جاملو غوړيو بدلېږي.
- ▶ صابون د شحمي تيزابونو د سوډيم يا پوټاشيم مالگه ده.
- ▶ کاربو هايډريتونه په يو قيمته، دوه قيمته او څو قيمته قندونو وېشل شوي دي.
- ▶ گلکوز د مغز د حجرو د انرژي اصلي پوره کوونکی دی.
- ▶ نشايسته او سلولوز د څو قيمته قندونو له ډلې څخه مهم قندونه دي.

د درېم څپرکي پوښتي

هره پوښتنه څلور ځوابه لري چې يو يې سم دی. تاسې سم څواب په نښه کوئ.

- 1- په لاندې فورمولو کې کوم يو د الکل فورمول دی؟
 - الف) $\text{CHO}-$ ب) $\text{OH}-$ ج) CH_3- د) $\text{COOH}-$
- 2- په لاندې فورمولونو کې کوم يو د ايتال فورمول دی؟
 - الف) $\text{COOH}-\text{CH}_3$ ب) CH_3-OH ج) $\text{OH}-\text{CH}_3$ د) $\text{H}_5-\text{OH}-\text{C}_2$
- 3- د ميتيل الکل د لاس ته راوړلو لپاره له لاندې کومو دوو مرکبونو څخه کار اخيستل کېږي؟
 - الف) CO او H_2O ب) H_2O او CO_2 ج) CO او H_2 د) CO_2 او H_2
- 4- ايتلين گلايکول الکل . . . دی.
 - الف) يو قيمته دی ب) دوه قيمته دی ج) درې قيمته دی د) څو قيمته دی
- 5- د عضوي تيزابونو عمومي فورمول عبارت دی:
 - الف) $\text{COOH}-$ ب) $\text{OH}-$ ج) $\text{HO}-$ د) $\text{O}-$
- 6- بنز الډيهايډ د لاندینو کومو موادو د غوړيو په نامه شهرت لري:
 - الف) پنبه دانې ب) اکونېخو ج) تر څو بادمو د) شکر شمو

۷- د کیترونو وظیفوي گروپ عبارت دی له:
 الف) CHO ب) CO H ج) COOH د) CO

لاندي جملې په څېر سره وگورئ؛ سمه جمله يې د (س) په توري او ناسمه يې د (نا) په توري نښه کړئ:

- ۸- ميتال الکول د لرگي د الکول په نامه يادېږي
- ۹- د ميتال الکول څښل د رښېدو او مرگ سبب گرځي
- ۱۰- گليسرين يودوه قيمته الکول دی.
- ۱۱- د ايسټرو عمومي فورمول COOR دی.
- ۱۲- د فارم الېهايد ، ۴٪ محلول د فارملين په نامه يادېږي

لاندي د پاني پرمخ بڼې لوري ته پوښتي او کين لوري ته ډېر ځوابونه لکيل شوي دي ، تاسي د پوښتي ځواب پيدا کړئ او شمېره يې د پوښتي د پای د لښديو په منځ کي وليکي .

ځوابونه	پوښتي
۱- $\text{CH}_3\text{-CHO}$	() د ايترو وظیفوي گروپ دی .
۲- هغه مرکبونه دي چې کاربنيل وظیفوي گروپ C=O ولري .	۱۴- کوم الکول د دوه قيمته الکولو په نوم يادېږي ()
۳- O-	۱۵- کيټون څه شی دی ؟ ()
۴- ميتال	۱۶- د استيون په واسطه کوم مواد حل کېدای شي ؟ ()
۵- الېهايد او عضوي تيزاب	۱۷- د است الېهايد فورمول څه شی دی ؟ ()
۶- چې دوه گروهه هایدروکسيل ولري .	۱۸- د H-CHO بين المللی نوم څه شی دی ؟ ()
۷- عضوي مواد ورنس او رنگ	۱۹- د $\text{OH} - \text{CH}_2 - \text{CH}_3$ بين المللی نوم څه شی دی ؟ ()
۸- ايتانول	

لاندي جملې په څېر سره ولولي ، تش ځايونه يې په مناسبو کلمو ډک کړئ:

۲۰- ايترو هغه عضوي مرکب دی چې د په نامه يادېږي.

- ۲۱- C_2H_5 د په نامه يادېږي.
- ۲۲- د ايترو لومړي مرکب دی.
- ۲۳- د $\text{CH}_3\text{-CO-CH}_3$ مرکب IUPAC نوم..... دی.
- ۲۴- CHO د وظیفوي گروپ دی.

لاندي پوښتي تشرېح کړي:

- ۲۵- وظیفوي گروهه د بېلگې سره روښانه کړئ.
- ۲۶- د الکولو طبقه بندي هغو د ډولونو او د OH د گروهو د شمير پر بنسټ له بېلگې سره روښانه کړئ.
- ۲۷- ايسټر تعريف او بېلگه يې وړاندې کړئ.
- ۲۸- شحمي تيزابونه له بېلگې سره وښوئ.
- ۲۹- د اوليين غوري روښانه کړئ.
- ۳۰- يو قيمته ، دوه قيمته او څو قيمته قندونه له بېلگو سره شرحه کړئ.

څلورم څپرکی

د عضوي مرکبونو تعاملونه

لکه څنگه چې د مخه مو د عضوي مرکبونو فزیکي خواص او ډولونه ولوستل، دهغو په باره کې مو معلومات ترلاسه کړل، عضوي مرکبونه د فزیکي خواصو سربیره کیمیاوي خواص هم لري.

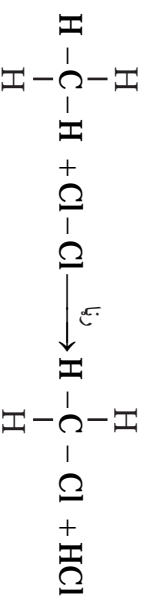
که چیرې یو مېنه یا بیه کیله په آ زاده هوا کې پري کړو، وروسته له لږ وخت څخه یې رنگ بدلون مومي چې دغه بدلون د موجودو عضوي موادو د کیمیاوي تعاملونو له کبله منځته راځي. زیات شمېر داسې عضوي مرکبونه هم شته چې په صنعت کې د فېرو گټورو موادو په توگه کارول کېږي؛ لکه الکلونه، دارو درمل، پلاستيکونه او نور چې دا ټول د کیمیاوي تعاملونو په پایله کې منځته راغلي دي.

د عضوي مرکبونو د کیمیاوي خواصو په مطالعې سره به دا زده کړې چې عضوي مرکبونه کوم ډول کیمیاوي تعاملونه سرته رسولی شي او د کومو شرایطو لاندې کیمیاوي تعاملونه سرته رسوي؟ د عضوي مرکبونو تعاملونه زموږ په ورځیني ژوند او صنعت کې څه اهمیت لري؟ په دې څپرکي کې به د عضوي مرکبونو د تعاملونو ډولونه زده کړئ او پورتنیو پوښتنو ته به ځواب ورکړئ.

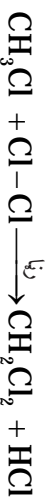
د عضوي مرکبو نه تعاملونو ډولونه
 عضوي مرکبه یو شمېر کیمیاوي تعاملونه سرته رسوي چه عبارت دی له تعویضي تعاملونو، جمعي تعاملونو او نورو، هر یو یې په لاندې توگه مطالعه کوو:

تعویضي تعاملونه (Substitution Reactions)

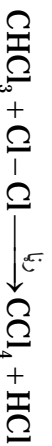
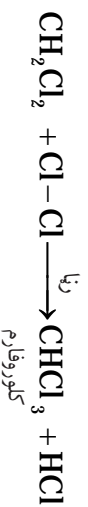
هغه تعاملونو ته وايي چې د یو مرکب د مالیکول یو یا څو ائومه د نورو ائومونو په واسطه عوض شي. باید وویل شي چې په مشبوع هایدروکاربنونو کې تعویضي تعاملونه تر سره کېږي چې بیلگې یې په لاندې ډول دي:

خرنگه چې لیدل کېږي، میتان د رنډا په شتون کې د کلورین غاز سره چې یو هلوجن دی، تعامل کوي، په پورتنۍ کیمیاوي معادله کې د میتان یو ائوم هایدروجن د کلورین د یوه ائوم سره تعویض شوي دی، میتیل کلوراید او هایدروجن کلوراید یې جوړ کړي دي. د پورتنۍ تعویضي تعامل دوام لاندې لیدلې شو:

میتیلن کلوراید + کلورین + میتیل کلوراید

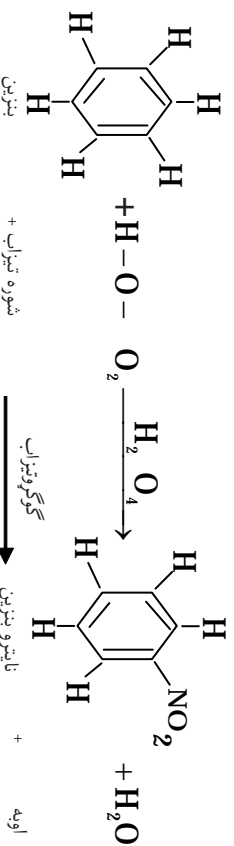
کاربن تتراکلوراید

ګرځنه

د ایتان (C_2H_6) تعویضي تعامل له یو مالیکول پروپینو سره د یوې کیمیاوي معادلې په واسطه ونښی، حاصل شوي مرکبونه یې و نوموئ.

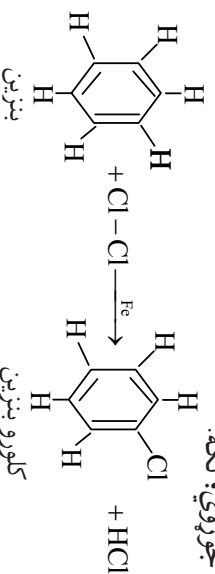
د بنزین تعویضي تعاملونه: بنزین هغه مرکب دی چې د مشبوع هایډروکاربنونو په څېر تعویضي تعاملونه سرته رسوي، د ساري په توګه دا مرکب د ګوګرو د تیزابو په شتون کې له بنزوري تیزابو سره تعامل کوي او نایټروبنزین جوړوي:

په پورتنۍ تعامل کې د بنزین د مالیکول یو اټوم هایډروجن په نایټرو ګروپ (NO_2) تعویض شوی دی، نایټروبنزین او اوبه یې تشکیل کړي دي.

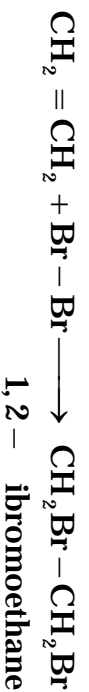
نایټروبنزین چې د بنزینو له نایټروجنی مشتقاتو څخه دی، د رنگه موادو په صنعت کې د لومړنیو موادو په توګه استعمالېږي.

بنزین له هلو جنو سره هم تعویضي تعامل سرته رسوي او د بنزین هلو جنی مرکبونه جوړوي؛ لکه:

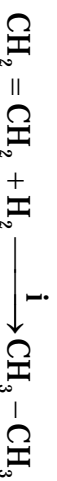

جمعي تعاملونه (Addition Reactions)

جمعي تعاملونه هغه تعاملونه دي چې د بیلا بیلو موادو دوه یا څو مالیکولونه سره تعامل کوي او په پایله کې د نوي مرکب مالیکولونه جوړوي؛ لکه:

د يادونې وړ ده چې په غير مشبوع هايډروکاربنونو (الکينو او الکاينو) کې د جمعی تعاملونو د فعالیت مرکز د دوه گونې او درې گونې رابطو شته والی په هغو کې دی؛ لکه: الکينونه د کتلست په شتون کې له هايډروجن سره جمعی تعامل ترسره او مشبوع هايډروکاربنونه جوړوي:

په همدې ترتيب الکينونه له هلو جنو سره هم جمعی تعامل ترسره کوي؛ د ساري په توگه: د پروپينو جمعی تعامل له آیوډينو سره نوی مرکب د 1,2-di iodo propane د لاندې معادلي سره سم جوړوي:

گونه

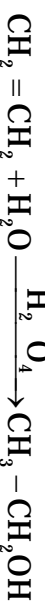

که چېرې ایتیلن (C₂H₄) له کلورین (Cl₂) سره تعامل وکړي، کوم مرکب لاسته راځي؟ معادله یې په خپلو کتابچو کې ولیکئ او نوم یې دایوریک په ترتیبي سره کبړئ.

الکينونه له هلو جنې تيزابو سره هم جمعی تعاملونه سرته رسوي چې په پایله کې یې نوی مرکبونه جوړېږي؛ لکه: د ایتیلن تعامل له HCl سره نوی مرکب د ایتایل کلوراید په نامه، له لاندې معادلي سره سم لاس ته راځي:

همدارنگه الکينونه له اوبو سره د گوگرو تيزابو په شتون کې جمعی تعامل ترسره کوي؛ د بیلگې په توگه: ایتیلن له اوبو سره د گوگرو تيزابو د کتلست په شتون کې تعامل کوي، د ایتانول مرکب جوړوي:

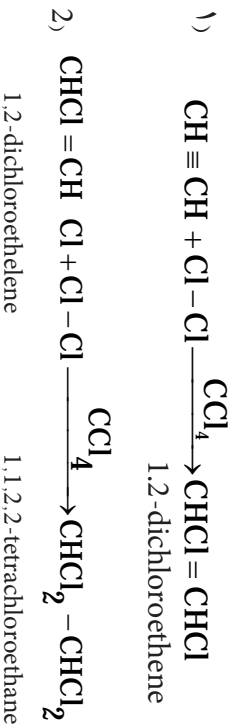
پورتني تعامل د هايډریشن (Hydration) د تعامل په نامه هم یادېږي. الکايونونه هم جمعی تعاملونه ترسره کولای شي.

الکايونونه له هلو جنو (کلورينو، برومينو، او آیوډينو) سره جمعی تعاملونه ترسره کوي.

که چيري پروپين له بروميتو سره تعامل وکړي، 1,2-dibromo propene حاصلېږي.

همدارنگه د استلينو او د کلورينو جمعې تعامل د کاربن تتر اکلورايد (CCl_4)، محلل په شتون کې په دوو پروپانو کې سرته رسېږي چې وروستي مرکب تتر اکلوروايتان جوړوي، د کيمياوي تعامل معادله يې په لاندې ډول ده:

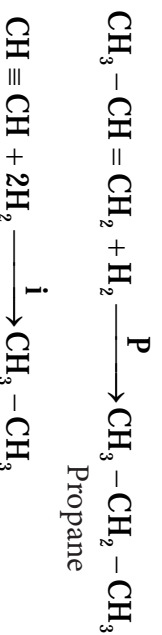

گورنه

که چيري استلين له بروميتو سره د کاربن تتر اکلورايد محلل په شتون کې تعامل وکړي کوم مرکب حاصلېږي؟ کيمياوي معادله يې په کتابچو کې وليکئ.

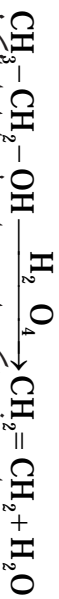
هايډروجنيشن (Hydrogenation)

کله چې غير مشبوع هايډروکاربنونه (الکينونه او الکائينونه) د هايډروجن په واسطه د Pd, Ni, Pt کاتالست په شتون کې مشبوع شي او الکان حاصل شي، دا ډول تعامل د هايډروجنيشن د تعامل په نامه يادېږي؛ لکه:

دي هايڊرېشن (Dehydration)

له يوه عضوي مرکب څخه د يوه جزيوونکي ماده په واسطه د اوبو ماليکولونو ايستلو ته د دي هايډرېشن تعامل وايي:

که چېرې د يوه جزيوونکي ماده په واسطه د ايتايل الکل له دوو ماليکولونو څخه يو ماليکول اوبه وايستل شي، په پايله کې دای ايتايل ايتر لاس ته راځي:

ايتانول

دای ايتايل ايتر

په تېرو کلونو کې له داي ايتايل ايتر څخه د بې هونسي ماده په توگه کار اخيستل کېده.

(۱-۴) شکل زنجور د بې هونسي په حالت کې د ايتر په واسطه

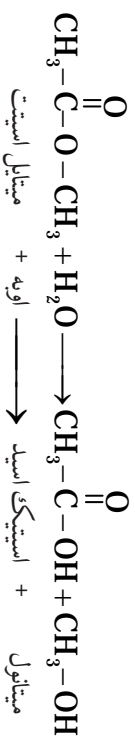

گونه

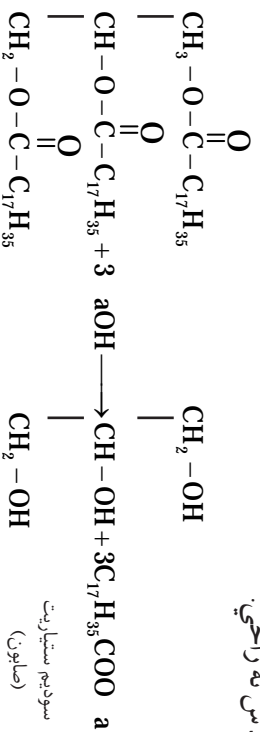
د دي هايډرېشن تعامل په واسطه له ميتانول د دوو ماليکولونو څخه کوم ايتر لاس ته راځي؟ د تعامل معادله بې په خپلو کتابچو کې وليکئ او هم د تعامل د محصول نوم وليکئ.

هايډروليز (Hydrolysis)

که چېرې يوه عضوي او يا غير عضوي ماده د اوبو په واسطه په آيونونو توگه او د اوسو له آيونونو سره متقابل عمل تر سره کړي، دي تعامل ته هايډروليز وايي؛ لکه: د ميتايل استيت تعامل له اوبو سره چې د سرکې تيزاب او ميتانول ورڅخه لاس ته راځي.

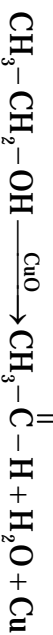
د هایدرولیز له تعامل څخه په صنعت کې گټه اخیستل کېږي، وازده چې یو ایستر دی د NaOH د محلول په واسطه هایدرولیز کېږي او صابون لاس ته راځي.

تخمض (Oxidation)

یوې مادې ته اکسیجن ورکول او له هغې څخه د هایدروجن اخیستلو عملی ته تخمض وایي.

همدارنگه کله چې د یوه عنصر اټومونه په یوه کیمیاوي تعامل کې الکترون له لاسه ورکړي، مثبت چارج یې لوړېږي نو د مثبت چارج لوړیدلو عملی ته تخمض یا اکسیدیشن وایي؛ لکه: لاندې تعامل کې چې CuO په کې د اکسیدانت وظیفه په غاړه لري، د اکسیدیشن تعامل ترسره کېږي:

په پورتنی تعامل کې مس ارجاع شوي دي او عنصری مس منځ ته راغلي دي، د کاربن اټومونه د الکل مرکب په مالیکول کې اکسیدي او په پایله کې اسیت الډیهایډ لاسته راغلي دي.

سون (Combustion)

هغه کیمیاوي تعامل چې د چټک اکسیدیشن عملی په واسطه ترسره شي، تودوخه او رڼا تولید کړي، د سون (احتراق) په نامه سره یادېږي. غیر عضوي مرکبونه د سوځیدو په واسطه په کاربن ډای اکساید، اوبو او تودوخې بدلېږي. لکه: میتان چې په شین بخوڼه لمبې سوځي:

گورنه

د سون آرمينسټ

د اړتيا وړ لوازم او مواد: تولرين، ايتانول، هگران، د پنبې پلټه او اورلگېد.
گورنلاز: يوه پلټه په تالون، بله پلټه په ايتانول او بله پلټه په هگران باندې غوره کړئ، بيا هرې يوې ته يې اور ولگولئ، د لمبو رنگ ډول يې په خپلو کتابچو کې وليکئ.

ارجاع (Reduction)

ارجاع د تخمض سرچپه عمليه ده، يعنې پر يو عضوي مرکب باندې د هايډروجن د اټومونو نضول يا له عضوي مرکب څخه د اکسيجن اخيستلو عمليې ته ارجاع وايي؛ يا په بل عبارت، د عنصرونو دانومونو د منفي چارج لوړېدلو ته په يو کيمياوي تعامل کې ارجاع ويل کېږي.
د بيلگې په توگه: پروټين چې دوه گونې اړيکه لري، د يو ماليکول هايډروجن په نصب کېدو سره دوه گونې اړيکه په يو گونې اړيکې بدلېږي او مشوع هايډروکاربن جوړوي:

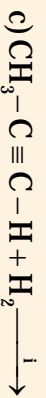

دا ډول تعامل د هايډروجنشين په نامه هم يادېږي.

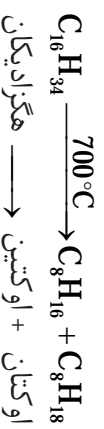
گورنه

لاندي معادلي بشپړې کړئ:

د انشقاق عملیه (Cracking)

د غټو مالیکولونو ټوټه کول او د وړو مالیکولونو لاس ته راوړل د تودوخې او کټلست په تودوخې واسطه د انشقاق عملیې په نامه یادېږي. په ۱۹۱۳م کال کې کیمیا پوهانو د انشقاق عملیې په واسطه د لورې تودوخې او کټلست په شتون د الکانونو غټ مالیکولونه مات کړل، او د کوچنیو مرکبونو په مالیکولونو (د پترولو د مالیکولونو) بې بدل کړل د انشقاق له عملیې څخه د تیلو په صنعت کې کار اخیستل کېږي؛ د بیلګې په توګه: $C_{16}H_{34}$ مرکب چې غټ مالیکول لري، د انشقاق د عملیې په واسطه د C_8H_{16} او C_8H_{18} په مالیکولونو ټوټه کېږي:

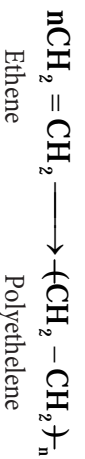
زیاتي معلومات

په صنعت کې کولای شو، کوچني مالیکولونه چې د کاربن د انومو شمېرې له ۱ څخه تر ۱۴ یا اضافه وي له غټو مالیکولونو څخه د انشقاق د عملیې په واسطه لاس ته راوړ. هغه مالیکولونه چې د کاربن د انومو شمېرې له ۵ څخه تر ۱۲ پورې وي په پترولو کې د استفادې لپاره کارول کېږي. د تصفیې په دستګاه کې یو شمېر مالیکولونه چې د کاربن د انومو شمېرې له ۱ څخه تر ۴ پورې وي د انشقاق په عملیه کې تشکیلېږي، چې بې له ځنځله څخه سوځي، په دې ډول د انشقاق د عملیې تودوخه پوره کوي.

د انشقاق په عملیه کې Al_2O_3 او SiO_2 د کټلست په توګه استعمالېږي، تاسې پوهېږئ چې کټلست د کیمیاوي تعامل سرعت (دلته د انشقاق عملیه) زیاتوي خو پخپله نه مصرف کېږي. د کټلستي انشقاق عملیه د انرژي د مصرف له مخې د کارولو ښه ځای لري؛ ځکه چې د انشقاق عملیه د $700^{\circ}C$ د تودوخې پر ځای په $500^{\circ}C$ تودوخه کې سرته رسېږي.

پولیمرايزيشن (Polymerization)

هغه عملیه چې د یو ټاکلي فشار، تودوخې او کټلست په شتون کې د عضوي مرکب د څو مالیکولونو یو ځای کېدو ته چې په پایله کې یې یو نوي مغلق مالیکول لاس ته راځي داسې چې له لومړنیو موادو څخه خواص یې توپیر ولري، د پولیمرايزيشن عملیې په نامه یادېږي، د ایټلین د مالیکولونو پولیمرايزيشن څخه بولي ایټلین حاصل کېږي:

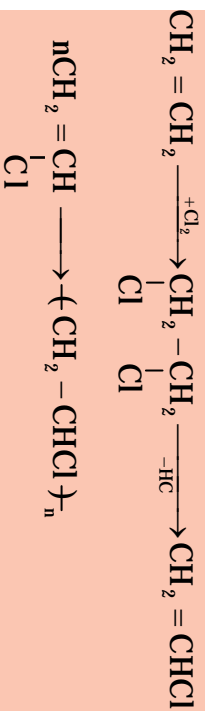
(۲-۴) شکل پلاستیکی بوتلونه

پلاستیکی لوپتني د ایتلین د پولیمیر شخه جوړې شوي دي.

زیاتي معلومات

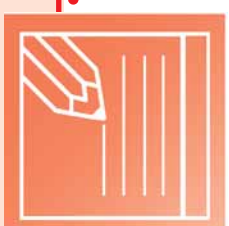
پولي وینایل کلوراید (PVC): یو مصنوعي پولمیر دي چې د وینایل کلوراید (کلوروایتین) د څو مالیکولونو له پولیمرازیشن شخه حاصلېږي. په لومړي سر کې وینایل کلوراید د ایتلین او کلورین له تعامل شخه لاس ته راوړي، بیا له وینایل کلوراید له پولیمرازیشن کېلو شخه پولي وینایل کلوراید (PVC) حاصلېږي:

دا پولمیر په ورځني ژوند کې د مختلفو مقصدونو لپاره لکه د کوټو فرش، د اورښت جامې، پلاستیکی پایپونه، مصنوعي څرمې په جوړولو کې په کار وړل کېږي.

(۳-۴) شکل د PVC څي تولیدات

د خلورم خپر کي لنډيز

- ▶ هغه تعاملونه چې د يو مرکب د ماليکول يو يا څو اتومه د نورو اتومونو په واسطه عوض شوي، د تعويضي تعاملونو په نامه يادېږي.
- ▶ هغه تعاملونه چې د دوو يا څو موادو ماليکولونه يا د عنصرونو اتومونه سره يو ځاي شوي، د جمعي تعاملونو په نامه يادېږي.
- ▶ الکانونه مشبوع هايډروکاربنونه دي چې تعويضي تعاملونه سر ته رسوي.
- ▶ غير مشبوع هايډروکاربنونه (الکينونه او الکاينونه) جمعي تعاملات ترسره کوي.
- ▶ د موادو تعامل له اکسيجن سره يا په يوه تعامل کې د الکترون له لاسه ورکولو عمليې ته اکسيليشن وايي.
- ▶ پر يوه عضوي مرکب باندې د اوبو د ماليکولو نېنول د هايډرېشن په نامه يادېږي.
- ▶ هغه تعامل چې د يو مرکب څو ماليکولونه تر خاصو شرايطو لاندې تعامل وکړي او په پايله کې يو نوی مرکب جوړکړي، د پوليمرايزېشن عمليې په نامه يادېږي.
- ▶ هغه عمليه چې د تودوخې، فشار او کتلست په واسطه غټ ماليکولونه د عضوي مرکبانو په کوچنيو ماليکولو بدلېږي، د انشقاق په نامه يادېږي.

د خلورم څپرکي پوښتني

لاندي هره پوښتنه خلور خوا به لري چې يويي سم دی تاسي سم ځواب په ښه کړئ.

- ۱- که چېرې يوه عضوي ماده وسوځي، لاندي کوم مرکبونه تري لاس ته راځي؟
الف) اوبه (ب) کاربن داي آکسايډ (ج) اوبه او کاربن داي آکسايډ (د) هيټيچ يو
۲- د دې هايډروليزشن تعامل د ... تعامل معکوس دي.
الف) سوځيدلي (ب) تعويضي تعامل (ج) هايډروليز (د) هايډروليزشن
۳- دميټان او د کلورين څلور ماليکولونو د تعامل په پايله کې کم لاندي مرکب لاس ته راځي؟ (د رڼا په شتون کې)
الف) CHCl_3 (ب) CCl_4 (ج) CH_2Cl_2 (د) CH_3Cl
لاندي جملې په څير سره ولولئ په خپلو کتابچو کې يې سمې جملې د (س) په توري او ناسمې د (نا) په توري په ليند يو کې په ښه کړئ.

- ۴- الکانونه جمعي تعاملونه تر سره کوي ()
- ۵- د بنزينو سوځيدو څخه کاربن داي آکسايډ، اوبه او انرژي حاصلېږي. ()
- ۶- صابون د عضوي تيزابو کلسيمي مالګه ده. ()
- ۷- د هايډروکاربونونو د اکسايډيشن په پايله کې د هغوی اکسيجنې مشتقات تشکيلېږي. ()
- ۸- که چېرې اسټلين هايډروجنيشن شي، ايتلين حاصلېږي. ()
لاندي معادلي بشپړه کړئ.
- ۹- $\text{CH}_2 = \text{CH}_2 + \text{H}_2\text{O} \longrightarrow$
- ۱۰- $\text{CH}_3\text{COOH} + -\text{OH} \longrightarrow$
- ۱۱- $\text{C}_6\text{H}_5\text{COOH} + \text{aOH} \longrightarrow$
- ۱۲- $\text{CH}_4 + \text{Cl}_2 \longrightarrow$
- ۱۳- $\text{CH} \equiv \text{CH} + \text{H}_2 \longrightarrow$
- ۱۴- $\text{C}_2\text{H}_2 + \text{O}_2 \xrightarrow{\text{I}}$
- ۱۵- $\text{CH}_3 - \text{CH}_2 - \text{CH} = \text{CH}_2 + \text{H}_2 \xrightarrow{\text{Pt}}$
- ۱۶- $\text{CH}_3 - \text{CH}_2 - \text{CH}_2 - \text{CH} = \text{CH}_2 + \text{H}_2\text{O} \xrightarrow{\text{H}_2\text{O}_4}$

**Get more e-books from www.ketabton.com
Ketabton.com: The Digital Library**